
Akadémiai székfoglaló

A KONTRASZELEKCIÓ PSZICHOLOGIÁJA*

HUNYADY GYÖRGY

ELTE BTK Pszichológiai Intézet, Társadalom- és Nevelépszichológiai Tanszék
E-mail: hunyady@izabell.elte.hu

A kontraszelekcióna vonatkozó pszichológiai tudásunk meglehetősen foghíjas és összerendezetlen, jóllehet a jelenség mélyen emberi, Magyarországon fájdalmasan nemzeti és társadalmilag aktuális a „hosszú XX. század” végén. Köznapi nyelven szólva: ez olyan helyzet, amelyben a társadalom, egy intézmény vagy csoport nem aknázza ki, sőt elvesztegeti emberi erőforrásait (a tehetséget, a felkészültséget, a műveltséget, az erkölcsi értékeket). Ennek következtében teljesítménye és életminősége elmarad az elérhető optimumtól. Az individuális és kategoriális kontraszelekció társas-társadalmi folyamatai között nyilvánvalóan nagy a különbség, ám a tanulmány általános pszichológiai modell körvonalazására tesz kísérletet. A többé s a kevésbé előnyös helyzetet elfoglaló két fél – mint a gyengébb, illetve jobb kvalitások letéteményese – ellentétben áll egymással. Ugyanakkor feltehetően egyik fél sincs magára hagyva: az egyik oldalon ott a hatalom, amely elosztja és fenntartja a tényleges pozíciókat, a másikon ott – a társadalmi közönségben is élő – értéktudat a valós különbségekről. Történeti források elemzése és a szerző sztereotípiavizsgálatainak eredményei azt tükrözik, hogy különfélek lehetnek e közönség reakciói. Egyik lehetőség a helyzetben rejlő igazságtalanság elleni energikus fellépés. Egy másik lehetőség a helyzet lemondó tudomásulvétele. Egy harmadik a fennálló hatalmi viszonyok elfogadása, beleértve a diadalmaskodó győztest és értékeinek felnagyítását. Ez – a legrosszabb esetben – azzal jár, hogy e személy vagy csoport a maga gyengéivel és kompenzációs igyekezetével – a siker okán és jogán – sokak szemében követendő modellé is válik.

Kulcsszavak: *szociális kontraszelekció; egyének hátrányos megkülönböztetése; csoportok hátrányos megkülönböztetése; a társadalmi mobilitás történeti különbségei; társadalmi és történeti sztereotípiák*

A társas-társadalmi kontraszelekció tanulmányozása mellett négy érvet tudok felhozni. E tárgyra vonatkozó pszichológiai tudásunk foghíjas és integrálatlan, ugyanakkor a jelenség mélyen emberi, fájóan nemzeti és társadalmilag aktuális.

* E tanulmány rövidített változata volt a szerző székfoglaló előadása a Magyar Tudományos Akadémián 2002. március 7-én.

Az első érvben vagyok a legbiztosabb. A pszichológia már egy évszázada vállalkozik arra, hogy megalapozottnak vélt tanácsokkal segítse a feladatra rátermett személyek kiválasztását. Ez bátor vállalkozás – megtorpanásokkal. Ezt a tevékenységet is jól támogathatta volna, ha szakmánk a kiválasztás, kiválasztódás buktatóit is rendszeresen vizsgálja: a társadalom élő gyakorlatában mi segíti az alkalmatlant jó pozícióba és az alkalmas hogy sikkad el. A kontraszelekció fogalma azonban még az általánosabb érdekű szociálpszichológia szótárából is hiányzik. Az előítélet és sztereotípiák – amellyel magam egy emberöltő óta foglalkozom – közrejátszhat a társadalmi kontraszelekcióban, de azt nem meríti ki, sőt valójában annak kontextusában tudjuk társadalmi szerepét megítélni.

A második érvben vagyok a legbizonytalanabb. Feltevésem szerint a kontraszelekció az ember és a társadalom sajátos – stílszerűen szólva elfajzott – mechanizmusa. Mint tudjuk, az állatvilágban megjelennek az erő alapján nyugvó hierarchiák, sőt fellelhetők koalíciók is, amelyek az erősebbek dominanciáját biztosítják a gyengébbek felett. Az azonban az állatvilágban feltehetően nem szokványos, hogy a gyengébbek összefogjanak egy fajtársegyed vagy csoport ellen csak azért, mert az erősebb, életrevalóbb és termékenyebb. Valószínű, hogy egy megtermett felnőtt egyed azért űzzön el, marcangoljon vagy csonkítson meg egy fejlődő példányt, mert annak különösen fényes a prémje és jó a szaga, futási teljesítménye kiemelkedő vagy kilátása van arra, hogy idővel nagyon megerősödik. Itt az erő, ügyesség, termékenység a dominancia alapja és funkciója. Az ember esetében az öntudatra ébredt egyén és halmozottan a társadalmi közeg nem feltétlenül tűri el és várja meg a kiváló kiemelkedését.

A harmadik érvem a kontraszelekció módszeres tanulmányozása mellett ennek jelenléte a magyar nemzettudat tapasztalati alapjaiban és tartalmában. Bizonyosan nagyon különböző azoknak a társadalmaknak az atmoszférája és működésmódja, amelyek megpróbáltatások nélkül, lendületesen fejlődnek, illetve amelyek sorsszerű külső erők játékszereként autonómiájukat nem élik meg, s vereségek sorát szenvedik el. Régóta kedves szerzőm, Márai Sándor írta: „... lehet-e igazságosan ítélni egy társadalom felett, melyet évszázadokon át idegen hatalmak nyúztak, marcangoltak? A török, az osztrák, aztán tegnap az imperialista náci – teutonság, ma az imperialista szlávság... mindig idegen hadak az országban, idegen akarat a közéletben, mindig a kompromisszum kényszere, megalkudni az idegen erővel, tehát a kényszerű korrumpálódás... A magyar társadalmi tragédiát nem lehet belső, alkati hiányosságokkal magyarázni. Mélyen tragikus sors ez, és ritka az idő, amikor a nemzet történetében csakugyan egyedül maradt sorsával, alkatával, önmagával, és saját erkölcsi tartalékaiból gyógyulhatott” (MÁRAI, 1991/1992, 194).

Nem érzelmes szenvelgés ez, hanem – épp a Horthy-korszak kontraszelekciója kapcsán – racionális számvetés a történeti hatásokkal. Legalább oly jogos, mint a minden egyes XX. századi vereség és bukás után új hullámot vető kritikai elemzés a magyar történeti publicisztikában az épp letűnő uralkodó magyar mentalitás, alkat, karakter megromlásáról.

A negyedik érv a társadalmi aktualitásé. Társadalmunk bevallottan – nemzetközileg bevált és domináns társadalmi modellek vonzásában – rátért a piacgazdaság és a politikai pluralizmus útjára. Ez – szakítva a múlt megkötéseivel – versenyt jelent gazdaságban és közéletben egyaránt. Annak vállalását, hogy a versenyben, a szabályok közé szorított vetélkedésben lesznek győztesek és vesztesek. Győzzön a jobb, így haladunk előre – de miből fakad és mire vezet, ha a verseny inkorrekt, és a rosszabb győz? Ez a kontraszelekciónak a fenyegetése, megtapasztalt valósága, hangulata, amellyel pszichológiai szakszerűséggel foglalkozni lehet (és talán kötelező).

A TÁRSAS-TÁRSADALMI JELENSÉG PSZICHOLÓGIAI KÖRVONALAZÁSA

De mi is a kontraszelekció? Köznyelvi értelemben ez az a helyzet, amikor a társadalom, intézmény, csoport *nem aknázza ki, sőt elvesztegeti emberi erőforrásait* (a tehetséget, hozzáértést, műveltséget, morális értéket). Ennek következtében teljesítménye, illetve életének minősége elmarad az elérhető optimumtól. Ez a veszteség abból fakad, hogy a társadalmi egység szerkezete (hatalmi és együttműködési rendje) nincs összhangban az emberi kapacitások eloszlásával.

A kontraszelekció *többszereplős történés*. Benne személyek, csoportok kiemelkedése és elmerülése megy végbe, erejük közvetlen összemérése vagy viszonyukat meg szabó döntés révén. Az erők összemérésének vagy a döntésnek lehetnek szabályai, de végbemehetnek ezek spontán kötetlenséggel is. A folyamat hatalmi erőterben zajlik és hatalmi erőteret formál: ennek kirívó illusztrációja az, ha az egyik fél maga a döntéshozó, s önmagát preferálva őrzi meg a döntéshozatal lehetőségét. A folyamatnak van közönsége, amely megtapasztalja, megítéli, s tanul belőle. Eredményként előállnak – s innen a leíró fogalom pejoratív jellege – a kontraszelekció méltatlan kreatúrái és jobb sorsra érdemes áldozatai. A folyamat megítélésében nagy valószínűséggel eltér a kreatúrák és áldozatok álláspontja, de ez sem teljesen biztos. A kontraszelekció történései az elmondottak szerint túlmutatnak önmagukon: beleszövődnek a társadalom életébe és normatudatába, modellálják a sikert, ösztönöznek a megküzdésre, vagy terjesztik a kilátástalan beletörődést.

A pszichológia régi fortélyja, hogy a laikus köztudathoz fordul, s annak vizsgálatából merít erőt és szempontokat fogalmainak megkonstruálásához. Ez esetben 2002 februárjában egy ezer fős országos reprezentatív mintán 50 skálaitemet tettünk próbára. Az itemek együttesen arra kerestek választ, hogy a kérdezettek szerint szükség van-e a társadalomban küzdőszellemre, jól működnek-e a versenymechanizmusok, a rétegződés igazságos vagy igazságtalan, s a látni vélt viszonyok milyen érzelmi reakciókat váltanak ki. A legnagyobb egyetértéssel (a 7 fokú skálán 6-os érték feletti mintaátlaggal) találkoznak az olyan megállapítások, amelyek *tett-erőt* igényelnek. Közel állnak ehhez az erős *társadalomkritikai hangok*. Mindezzel tartalmi összhangban a mintaegész (4-es érték alatti átlaggal) elutasítja mind a *levet passzivitást*, mind a *felhőtlen optimizmus* elragadtatott kifejezését.

1. táblázat. Skálaitemek fogadtatása az egyetértés hétfokú skáláján

„Tetterő”	Átlag
Az igazság nem győz magától, keményen kell mindannyiunknak meg- harcolni érte a magán- és a közéletben egyaránt.	6,15
Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.	6,12
Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.	6,08
„Társadalomkritikai hangok”	
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,89
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családban születnek.	5,74
Nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok szemünk láttára süllyedjenek szin- te állati sorba.	5,63
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	5,63
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	5,60
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne va- lami disznóság.	5,59

„Levert passzivitás”	Átlag
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	3,83
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társa- dalom perifériájára.	3,68
Az ember bárhogy választ is, csak rossz sül ki belőle.	2,96
„Felhőtlen optimizmus”	
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	3,74
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.	3,40
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	3,34

A feltáró faktoranalízis tanúsága szerint a kontraszelekció problémája kikristályo-
sodott kérdés a köztudatban. Körülhatároltan jelenik meg: az ezt világosan meg-
fogalmazó itemek megítélésében megmutatkozik egy őket, s csak őket összefűző
mögöttes faktor.

2. táblázat. A feltáró faktoranalízis eredményei: itemek, illetve faktorok összetartozása

Kontraszelekció faktor	
Nem azok élnek jól és nem azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik.	
Nem azok nélkülöznek és nem azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	
Társadalmi elégedetlenség faktor	
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	
Pesszimizmus faktor	
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	
Nincs igazság a földön.	
Uralkodó társadalmi csoportok bírálata faktor	
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	
Érvényesülés korlátai faktor	
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	
Aki tisztességes, az szegény marad.	
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	
	
Politikai bizalom faktor	
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	
Nincs egy politikus, akinek a szavát el lehetne hinni. (-)	

Egy másodrendű faktoranalízis viszont az tükrözi, hogy ezen probléma struktúráltan beleilleszkedik a nézetek rendszerébe. Itemeit együtt fogadják el vagy vetik el a *társadalmi elégedetlenség* és a *pesszimizmus* gondolati megnyilvánulásaival, az *uralkodó társadalmi csoportok* és az *érvényesülés korlátainak* kritikus megítélésével.

Kifejezetten ellentétben áll a *politikai osztályba vetett bizalommal*. Jellemző az is – amint erre még visszatérünk –, hogy a *verseny* igenlése és a *nyomor tényébe való bele-törődés* itt gondolatilag elválik a kontraszelekció problémájától, s egy különálló másodrendű faktor hatását tükrözi.

Mindezek nyomán térjünk vissza a kontraszelekció egyelőre teljesen kidolgozatlan pszichológiai fogalmának ismérveire. Bizonyosan megkülönböztethetünk egy *individuális* és egy *kategoriális* változatot.

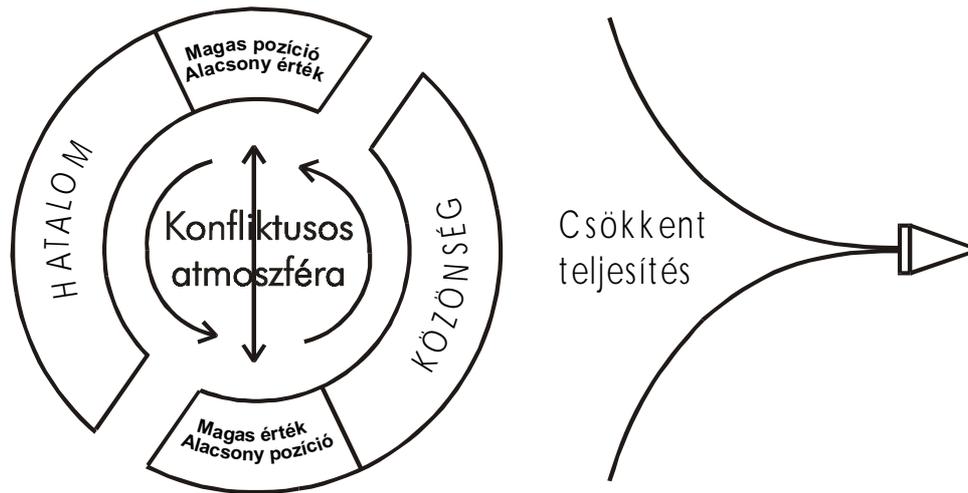
Az előbbire találhatunk esetleg példát akár az ismerős tudományos és felsőoktatási életben is. Nem tudunk-e elképzelni tudományos vezetőt, aki gondosan úgy válogatja meg munkatársait, hogy azok tisztelettudó, szerény, jól szervező, ám szakmailag szinte esélytelen fiatalok legyenek? Nem rosszabb-e ennél is az, aki szorgalmas és tehetséges tanítványait elvezeti a fokozat megszerzésének küszöbéig, de ekkor rendre megkérdőjelezi rátermettségüket, szakmai tisztességüket, és egzisztenciális bizonytalanságba taszítja őket? Nem ismerünk-e ambícióktól túlfűtött recenzenst, aki biztos érzékkel választja ki a könyvtermésből a legjelentősebb szakmai munkát, hogy bizonytalan szempontjai alapján a legjobban azt ócsárolja? S nincs-e arra példa, hogy egy szakmai csoport tagjai egymást támogatva, idézve, méltatva obskurus témákat és teljesítményeket tolnak előtérbe, megadva minden erkölcsi árat az előnyös helyzetükért? Szerencsés az, aki még ehhez hasonló helyzetekkel sem találkozott.

A kategoriális kontraszelekció *demonstratív esete* szakmánk klasszikusának, Kurt Lewinnek – pszichológushoz méltóan dokumentált – története. Most nem mint jeles alkotót, hanem mint meggyötört túlélőt idézem. 1986-ban publikálták magánlevelét, amelyet még 1933 májusában írt berlini intézetigazgatójának, a szintén nagynevű Wolfgang Köhlernek, de amelyet soha nem küldött el, és halála után találtak meg személyes iratai között. A levél mélyen megélt és átgondoltan kifejtett indoklása annak, hogy a nemzetiszocialisták térhódítása idején miért kell (a szó minden értelmében) elhagyni Németországot egy zsidó embernek. Érvelően bemutatja testvére történetén és a maga – világháborús hősként és vezető professzorként privilegizált – helyzetén, hogy ebben az erőterben minden kiválóság és igyekezet is csak rájuk üt vissza. Számára a perdöntő az a fasiszta érvelés, hogy a zsidók alkalmasak a relatíve jobb pozíciók, munkakörök betöltésére, s épp ezért kell megszabadulni tőlük (pontosabban idézve: megölni őket). Kurt Lewin levonta a konzekvenciákat, amit kor- és sorstársainak óriási többsége nem tett és tehetett meg, Hitler hatalomátvételének napjaiban az Egyesült Államokba ment, ahol szakterületet is váltva a mi tudományágunkat alapjaiban újíttotta meg. A zsidóüldözés párját ritkító példa, de előtte is és utána is adódtak gyilkos vagy – úgymond – „csak lélekölő” társadalmi konstellációk. Lewin élményét teljes mélységében megértheti az, aki például belülről ismeri az osztályidegennek bélyegzett emberek helyzetét nálunk a hosszú 1950-es években, különösen azokét, akik a társadalom elkerülhetetlenül szükséges szociális és demokratikus átalakulását akár szűkkeblű osztályérdekük ellenében is készek voltak és lettek volna képviselni.

Nyilvánvaló a különbség az individuális és kategoriális kontraszelekció társadalmi folyamatai között, de ez alkalommal *általános, közös pszichológiai modell* körvonalazására törekszem. Ez úgy és annyiban pszichológiai modell, hogy dekla-

rálja: az élménynek történeti-társadalmi kapaszkodói vannak, és következményei egy társadalmi-hatalmi erőterben jelennek meg. Nem térek ki azonban a társadalmi mobilitás szociológiai elméleteire és tényeire, egyes társadalmi szektorok túlsúlyosságának vagy kiürülésének következményeire, illetve a pályaszocializáció longitudinális vizsgálatainak halmozódó és szembesíthető eredményeire. Sűrűn és nyomatékkel hangsúlyozva, hogy a kontraszelekció társadalmi történés, itt ennek élményjellegére koncentrálok.

Mérleljük a jelenség előállításának körülményeit:

1. ábra. A kontraszelekció sematikus ábrázolása

A kontraszelekciót tehát mind a benne érintett, egymással konfliktusos viszonyban álló két fél, mind pedig az őket körülvevő társadalmi közeg, a közönség megtagasztja, megéli, gondolatilag feldolgozza. Ebben a megélt élményben nyilván szemben állnak egymással az előnyösebb és hátrányosabb pozíciók betöltői, úgy is, mint a rosszabb és a jobb kvalitások letéteményesei. Feltehetően nem elszigetelten szerepelnek, hanem kinek-kinek az oldalán ott áll a maga támogató ereje: egyfelől a tényleges pozícióelosztást elvégző és fenntartó hatalom, másfelől a tényleges kvalitásokat számon tartó – a közönségben is élő – értéktudat.

Ez az élmény feszültségekkel terhes, amelyben nemcsak a felek viszonya elmentmondásos, hanem amelyben a viszognak kétféle kontextusa is egymás ellentétébe fordul: a hatalmi realitás és a valós értékek világa. Nem vitás, hogy ebben a

helyzetben Festinger, a kognitív disszonancia azonosításának pótolhatatlan bajnoka könnyűszerrel megtalálná az egymásnak feszülő kognitív elemeket, s számítana arra, hogy ezek labilis erőviszonyából sarkalló motiváció támad az összes szereplőben. Bizonyosra veszem azonban, hogy a mesteremként tisztelt Bill McGuire szemében is különösen pikáns e helyzet (vö. MCGUIRE, 2001). A nézetrendszerek szerveződésében ugyanis különleges jelenség, amint itt a hatalmi lehetőségek nem pusztán megakasztják vagy megtörik, hanem kifejezetten visszafordítják az értékelés logikáját: jóból rossz, rosszból jó következik, erényből kár, s gyarlóságból előny fakad. Ez különösképpen igaz azokban a – gondolatilag és érzelmileg kiszínezett – helyzetekben, amikor nemcsak egyszerűen össze nem illő az emberek relatív minősége és pozíciója, hanem – rendezetten – minél jobb a minőségük, annál rosszabb a pozíciójuk, minél nagyobb konstruktív erőfeszítéseket tesznek és szebb teljesítményt nyújtanak – falba ütközve –, annál inkább romlik pozíciójuk, megbecsülésük, szűkül mozgásterük.

A feszültségterhes helyzetből minden pszichológiai várakozás szerint gondolatok, közlések és tettek fakadnak. A vesztes pozícióban három *viselkedési stratégia* kínálkozik. Az egyik az offenzív, amikor nyílt érvel, erővel, a közönség mozgósításával és koalícióformálással a maga értékeit próbálja érvényesíteni, hangsúlyozza azokat, elvitatja másét, vállalva konfliktust. A másik stratégia a konfliktus elkerülése, az erőviszonyok tudomásul vétele, az ambíciók feladása kinn, nota bene: az ambíciók tényleges feladása. A harmadik út a taktikus visszavonulás, amely számol az erőviszonyokkal, és ugyanakkor őrzi, erősíti a teljesítményértékeket, kapcsolatépítés jobb jövőre várva, és ambivalens beszéd, ironikus játékoság a kontraszelektív helyzet kezelésében.

A nyertes pozíció betöltői, a kontraszelekció haszonélvezői előtt is nyitva a stratégikus viselkedésnek legalább három útja. Az egyik az offenzív, amely erővel és szóval elutasítja a helyzet ellentmondásosságának a feltételezését is, konfliktusba lép úgymond a konfliktus ellen, vitatja mások érveit és elvitatja értékeit. A másik stratégia a kitérő, tárgyalásos forma, amelyben vállalja magát, érvel – főleg a közönségnek –, mások bevonásával kiszélesíti az érintettek körét, együttműködik a pozicionális előnyök taktikus megőrzése jegyében. A harmadik stratégia – mi mint kelet-közép-európai veteránok ezt is ismerjük – lényegében szembenéz a helyzet ellentmondásosságával, szinte megadóan veszi tudomásul viszonylagos gyengeségeit, mentegetőzve utal a pozíciók hierarchiáját fenntartó hatalmi tényezőkre, s – jobb esetben – ez a belátása cinizmusmentes, és kapacitásainak lehető legteljesebb kiaknázására ösztönzi.

Természetesen a két fél magatartásának sok változata és kombinációja elképzelhető. Hatásuk és visszahatásuk nyilván nagyban függ a konkrét feltételektől, a vesztes („underdog”) offenzív fellépése például bizonyosan felerősíti ellenlábásában a szubjektív fenyegetettség érzetét, s érvet is adhat szájába, miszerint az ő akaratos ambíciói a nagyok, nem pedig kvalitásainak értéke. Mindezt észleli és kiértékeli a kontraszelekció közvetlenül nem érintett közönsége is, amelynek reakciói szintén többfélék lehetnek. Az egyik lehetőség a helyzetben rejlő igazságtalanság elutasítása, s viharosan nyugtalan fellépés korrekciója érdekében. A másik e szituáció vagy ezen helyzetek sokaságának letargikus tudomásulvétele, az erőviszonyok

és az értékviszonyok hasadt kettősségének tudata. A harmadik lehetőség viszont a hatalmi erőter és benne a nyertes kreatúra elfogadása, személyes vagy csoportos értékeinek felnagyítása – rosszabb esetben a nyertes a maga gyengéivel és az azokat kompenzáló magatartásával a megerősítő sikerei jogán mintaadó modellté válik sokak számára, táguló társadalmi körben.

A kontraszelekcióról mindeddig mint társadalmi folyamatról és előálló társadalmi helyzetről beszéltünk, érzékeltetve azt, hogy ilyen esetben például nem pusztán előnytelen személyi megítélésről, sőt nem is csoportok negatív minősítéséről van szó. Ezek ugyan magukban rejthetik a személy árnyalatlan leértékelésének vagy a csoport differenciálatlan elutasításának a veszélyét, de van két további feltétele annak, hogy bennük a kontraszelekciót azonosítsuk. Egyrészt támpontot kell találni ahhoz, hogy a negatív attitűd megalapozatlan, sőt tapasztalati alapon éppen vele ellenkező személy- vagy csoportértékelés indokolt. Másrészt a negatív attitűdnek egy hatalmi erőterben ténylegesen érvényesülnie kell, pozicionális hátránnyal, a lehetőségek oktan korlátozásával kell járnia a gyakorlatban, hogy a helyzetre a kontraszelekció elmarasztaló fogalmát teljes joggal alkalmazzuk. Ugyanezeket a fogalmi kritériumokat érvényesítjük a pozitív elfogultság és kivételezés eseteiben is. Azt várjuk továbbá, hogy a pozicionális lehetőségek rossz elosztása – az optimális szinthez mérten – lerontja a teljesítményt.

Ennek a gondolatmenetnek a korrektségében bízva is szembe kell nézni néhány ellenvetéssel. Ezek az eredményként előálló teljesítmény és a helyzet megítélésének háttérét képező emberi erőforrások és értékek mérhetőségével kapcsolatosak. Egyrészt teljesítményről beszélni nagy általánosságban megfoghatatlan (még akkor is, ha a szociálpszichológia csereelméletei vagy méltányosságelméletei az általánosság hasonló szintjén fogalmazznak). Bármely társadalmi egység teljesítménye több dimenzióban szemlélhető és értékelhető. A tényleges teljesítmény (úgymond objektív) elbírálásához meglehetősen bizonytalan alap a potenciális teljesítményoptimum. Másrészt rendkívül heterogén az emberi erőforrások köre, ebben közös nevezőre aligha hozható a tehetség, a hozzáértés, a műveltség és a morál. Ezek egymástól függetlenül, egymástól merőben eltérően jellemezhetnek embert és csoportot, különböző szerkezeti pozíciókra teremtve számukra méltányos alapot. A hatalmi döntésben – az elmondottakból következően – nem lehet egyetlen teljesítmény s egyetlen kapacitás a mérvadó. A döntéshozó a teljes elrendezésért és magáért a rendért is felelősséget visel, s ilyen értelemben egyébként az ő rendfenntartó pozíciójához is fűződik objektív érdek.

Mondhatjuk, s valóban állítjuk is, hogy mindezen érdemi ellenvetések ellenére van egy olyan általános tapasztalat, hogy az emberek meg tudják ítélni, hogy ki mikor kerül rátermettségnél magasabb vagy érdemeinél és tehetségénél méltánytalanul alacsonyabb pozícióba, s ezáltal milyen veszteségek érik a közösséget, amelynek munkamegosztása ilyen módon eltorzul. Bizonyos, hogy ilyen benyomásról a konfliktuózus helyzet valamennyi résztvevője és tanúja nem szükségképp ad számot sietve, s az is igaz, hogy a társadalmi hierarchiában saját ambícióikhoz képest előnytelen helyzetet elfoglalók különös érzékenységet áruznak el a kérdés iránt, s akkor is hajlamosak a helyzetet kontraszelekciónak minősíteni, ha ennek kritériumai valójában nem teljesülnek.

A KONTRASZELEKCIÓT ÉRINTŐ SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI SZAKIRODALOM

A társas-társadalmi kontraszelekciónak ma *nincs – kidolgozott – pszichológiája*. E la-konikus megállapítás úgy értendő, hogy nincs célzottan ezzel foglalkozó szakiroda-lom, maga a szó sem bukkan fel szociálpszichológiai munkákban. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e fogalom körvonalazása teljesen előzmény nélküli, de azt igen, hogy jelenségvilágának feltérképezésekor és hatásösszefüggéseinek modellbe rendezésekor nagy elődök bénító tekintélyével bizony nem kell megküzdni.

A szerteágazó folyamatok elemzésében természetesen támaszkodhatunk a szo-ciálpszichológiai szakirodalom tárgyunk szempontjából sporadikus, de feltétlenül idevágó eredményeire. Anélkül, hogy ezek részleteire itt kitérhetnék, szeretném ezen hozzáférhető eredmények struktúráját felvillantani. Olyan kérdések megvála-szolásában nyújtanak ezek segédkezet, mint hogy miből fakad és mire vezet a szituáció részeseinek szubjektív érintettsége, egymást és önmagukat hogyan látják egyenként és kategóriák képviselőjeként, a különféle magatartásmódok hogy ve-zetnek el a kontraszelekciós helyzethez s mire vezetnek e helyzetben, s a szituáció részesei és kitágítva, a társadalom tagjai hogyan dolgozzák fel a kontraszelekció lehetőségét és tényeit.

Négy nagyobb gondolati kört különíthetünk el, meglehet: némi történeti és logi-kai önkény árán, de célszerű elrendezésben. Kettő arra vonatkozik, ahogy a kont-raszelekció konfliktusában érintett felek egymást és magukat látják, a kölcsönös megismerés folyamatára, torzításaira, eredményeire. Az egyik gondolatkör a sze-mélypercepció és preferencia, a másik a csoportsztereotípiá és előítélet főcímet viselheti. Ezek az utóbbi évtizedek uralkodó szociálpszichológiai irányzatának, a kognitív megközelítésnek a kontraszelekció szempontjából releváns tanulságait ölelik fel. Heterogénebb a harmadik gondolatkör, amelybe szemléletileg merőben különböző megközelítések eredményeit rendezzük tematikus alapon: mindmeg-annyi a kapcsolatépítés racionális és irracionális stratégiáit érinti. Végül a negyedik egység annak gondolati foglalata, amit a szociális kapcsolatok, pozíciók és a telje-sítmény köztudatban élő viszonyáról olvashatunk és tudunk, normatív elvárások-ról és ezek következményeiről. Ezen négy gondolatkör érintőleges bemutatása so-rán érzékeltetni próbálom a fennmaradó és megválaszolásra érdemes főbb kérdé-seket, amelyek a kontraszelekció-modell érdemi kidolgozásának fontos feladataira utalnak.

A) A személyek megismerése alapozza meg, készíti elő, torzítja – esetenként – el-értékelő megítélésüket és a rájuk vonatkozó döntéseket. A köznapi, szervezeti és közélet ezer alkalmat teremt mások értékelésére, részvételre jutalmak, fontos fel-a-datok, megbecsült pozíciók elosztásában. A döntésemélet modellszerűen leírja, hogyan kellene mérlegelni az alternatívákat, a kognitív pszichológia viszont mód-szeresen számba vette már a döntések gyakorlatát lerontó heurisztikákat (FISKE, TAYLOR, 1991). A személyek tulajdonságainak kikövetkeztetését s ezen kiszűrt vo-násokból összbenyomás kialakítását a szociálpszichológia nagy fejezetei kimerítően taglalják (HEIDER, 1958; SMITH, MACKIE, 2001). Ide tartozik az a felismerés is,

hogy bármely tulajdonság megállapítása és odaítélése szétfut a tulajdonságok látni vélt, titkon feltételezett hálóján, kulturálisan mintázott várakozásokat kelt, s irradiál a szóban forgó személy egész értékelésére. A szociális megismerő gondolkodásmódjának egyik fontos ismérve, hogy ez az ún. *implikált személyiségelmélet* mennyire gazdag szempontokban, alkalmazása mennyire vezet egyénre árnyalt benyomásokra (BRUNER, TAGIURI, 1954).

A kontraszelekció *interperszonális szinten* sem pusztán téves ítélet és megalapozatlan attitűd, hanem a személyes értékekkel, érdemekkel kifejezetten szakító, szembenálló, dacos döntés. A személyek megismerésének és megítélésének ebben a viszonyítási rendszerében okkal vagy ok nélkül jelen van, szempontot ad és kapaszkodót kínál a megismerő és megítélő énképe. Ez az *én* azonban nem rezzentelen nyugalomban áll magában, hanem érzékenyen reagál minden kimondott-kimondatlan egybevetésre: mások értékelése szolgálhatja, támogathatja, veszélyeztetheti és sértheti az önértékelést (FESTINGER, 1954/1976; SULS, WILLS, 1991). A saját csoportomba, velem egy kategóriába tartozó kiválóságok zavarnak a személyközi egybevetésben, de emelik önértékelésemet, ha csoportközi egybevetésre kerül sor (OAKES, HASLAM, TURNER, 1994). Jó csapatba, csoportba, kategóriába tartozni felemelő érzés és tudat – ha már túljutottunk azon a LAMYRE és SMITH (1999) által bizonyított önértékvesztésen, amivel az a felismerés jár, hogy kategóriatagok vagyunk és nem egyedülálló, páratlan individuumok. Az én és az önértékelés védelme, vélt vagy valódi fenyegetettségének elhárítása ugyanakkor a személyes relációk sötétebb motívumaiban – mint amilyen az irigység és féltékenység – (SALOVEY, 1991; SPTIZBERG, CUPACH, 1998) és az értékromboló csoportközi feszültségek mélyén is szerepet játszik. Az érzelmek fellendülő szociálpszichológiai tanulmányozása (FORGÁCS, 2000; FORGAS, 2001; PARROTT, 2001) e tekintetben elméleti és módszertani többletet ígér.

A kontraszelekció ezen pszichológiai motorjáról szólva hiányzik és elengedhetetlen lesz a jövőben két kognitív motivációs elmélet kiaknázása. Ezek egyike, a *reaktancia-elmélet* (BREHM, S. S., BREHM, J. W., 1981) szerint a személyiség védeni törekszik az egyéni autonómiát, s már annak pusztá felderengő sejtése is lélektani ellenhatást vált ki, hogy az ember döntési és cselekvési szabadságát veszély fenyegeti, választási lehetőségeit bármi is, bárki is korlátozhatja. Ez a veszélyérzet a potens másik felbukkanásával és fellépésével teljes joggal megjelenhet, különösen ha az nemcsak fölényben van, de fölényének tudatát is kifejezi, önbemutatása dominanciatörekvésről árulkodik. A kontraszelekció viktimológiája, amelynek kidolgozása még előttünk áll, bizonyítani fogja az önprezentáció fontosságát, az offenzív, a fölényes, a kritikus fellépés visszahatásait. E reaktancia az érzékelt veszélyeztetettség mértékével együtt nő, s a gazdag kísérleti szakirodalom tanúsága szerint olyan döntésekre és magatartásra is motivál, amelyekre háborítatlan állapotban az egyén értékei, attitűdjei és normái alapján nem hajlana.

Egy másik motivációs tényező, amellyel a kontraszelekció során számolni kell, a döntés nyomán előálló *kognitív disszonancia*, amelynek elméletét FESTINGER közel-múltban magyar nyelven is publikált klasszikus műve (1957/2000) vezette be. Értékes személyi vonások, tehetség, hozzáértés, műveltség és morál ellenében dönteni, a jobb helyett a rosszabb személyi megoldást választani – ami a kontraszelekció

kritériuma – csak akkor nem jár a disszonancia élményével, ha a döntéshozó eleve vak a teljesítmények és erények irányában, valódi értéket nem, legfeljebb önérvényesítő szándékot észlel. Minden egyéb esetben a nem választott és nem méltányolt személy pozitívumai – mint latens tudás – a megszületett döntés ellenében munkálnak, feszültséget okoznak, minél erőteljesebbek, annál inkább sarkallnak a helyzet gondolati-érzelmi felülvizsgálatára. Elkötelező, vállalt és publikus döntés esetén minél nagyobb a feszültség – az ismert mechanizmus szerint –, annál inkább várható a nem választott és nem méltányolt személy leértékelése, elutasításának árnyalt és sokoldalú magyarázata, a vele szemben előnyben részesített személy vagy személyek felértékelése, érdemeinek és esélyeinek gondolatokban gazdag alátámasztása. E gondolatmenetben kétségtelenül kritikus pont a személyi kapacitásokra vonatkozó latens tudás feltételezése, minthogy a redukció dinamikája épp ezt a tudást igyekszik elhomályosítani és elmosni. Az értékes emberi kapacitásokra (vagy épp ezek hiányára) vonatkozó latens tudás tárgyköre feltétlenül hívja a további kutatásokat, amelyeket csak bátoríthatnak azok az epizodikus megfigyelések, hogy például társas-társadalmi krízishelyzetben az emberek minden rangtól vagy társasági népszerűségtől azonnal eltekintve teljes biztonsággal azonosítják, ki az, aki döntésképes, kellően erőteljes, bizalomra érdemes egyéniség.

B) A szakirodalom második gondolatköre a *sztereotípiák* szociálpszichológiája. Sztereotípián egy-egy társadalmi csoporthoz, kategóriához kapcsolódó sémaszerű jellemzést értünk, a csoportra, kategóriára nézve általában jellemzőnek ítélt emberi tulajdonságokat.

A sztereotípiafogalomnak ezt az értelmezését a Katz és Braly szerzőpár honosította meg a szakirodalomban, az 1930-as évek első felében. E kor veszélyes tendenciákra érzékenyen azt kívánták demonstrálni, hogy etnikai elfogultságok élnek és hatnak a köztudatban.

Bevezettek egy vizsgálati paradigmát, amely évtizedekre hozzátapadt a sztereotípiák fogalmához.

Bizonyították, hogy etnikai-nemzeti megjelölésekhez gondolatban sokak bizonyos tulajdonságokat kötnek, s ez nem véletlenül történik, egy kultúra tagjai nagyrészt egyformán ítélnék, s tulajdonságítéleteiket az adott etnikai-nemzeti csoport pozitív vagy negatív értékelése szabja meg és szervezi. KATZ és BRALY (1933/2002) kiindulópontja és végkövetkeztetése az volt, hogy a sztereotípiák egyfelől tapasztalati alap nélkül létrejött feltételezések, másfelől olyan általánosítások, amelyeket az emberek kritikátlanul alkalmaznak a szóban forgó etnikai-nemzeti csoport tagjaira.

Négy évtized során Katz és Braly felfogása és módszere teljesen beívódott a szakmai köztudatba, amikor is egy új nézőpont, paradigma, elmélet robbant be a sztereotípiailrodalomba, felkavarta és a szakmai közfigyelem központjába rántotta azt. David Hamilton és kortársai az 1970-es, 1980-as évek fordulóján úgy találták, hogy a sztereotípiák mint szociális kategóriára vonatkozó ismeretstruktúra tanulmányozásában különösen gyümölcsöző lehet a kognitív pszichológia ún. *információfeldolgozási paradigmájának* alkalmazása, s ebben nem is kellett csalódnuk (HAMILTON, 1981). Két évtizeden át a kategorizálás és sztereotipizálás lett a világ

mértékadó szociálpszichológiai szakirodalmának domináns témája, amint ezt a hazai forrásközlésekben és összefoglaló tanulmányokban a magyar olvasók számára is bemutattuk. Ez talán mentesít azalól, hogy itt egy körkép felvázolására kísérletet tegyek. Három fejleményre szeretném csak ráirányítani a figyelmet.

Először is, e radikális kognitív felfogás kiindulópontja és végkövetkeztetése az volt, hogy a sztereotípiák nem csupán átkos véletlen révén létrejöttek és fennmaradtak téveszme. Az emberekről való gondolkodásban funkciója van a fogalmi természetű kategóriáknak, bár – mint minden megismerésnek – a kategóriákhoz kötött sztereotípiák kialakításának és alkalmazásának is vannak torzulásai. A személyek percepciójának egyik elágazó útja kifejezetten a kész információkat magukba tömörítő sztereotípiák alkalmazására épít a mentális energiák hiánya vagy a velük való takarékoság esetén. A csoportokra vonatkozó információk feldolgozása sajátos szabályokat követő folyamat, amelynek egyik eredménye a csoporttagok tulajdonságaira való általánosítás, a sztereotípiák. Az ént inkorporáló saját csoport és a másik csoport (ingroup és outgroup) percepciója között különbség lesz egyrészt értékelésben, másrészt az általánosítás módjában és mértékében. A saját csoport sztereotípiák megítélése általában a kedvezőbb, erre hivatkozik és vonatkozik Tajfel és Turner épp előbb érintett szociális identitás elmélete. Emellett a saját csoportról kialakított kép változatosabb és összetettebb, mint a másik csoport percepciója.

Ezzel az eredménnyel kapcsolatos a második fejlemény, amelyről szót kell itt szólnom. A radikális kognitív felfogás nagyban gyarapította tudásunkat arról, hogy a sztereotípiák *mentális reprezentációja* milyen, milyen módon élnek és működnek tudatunkban (CANTOR, MISCHEL, 1979). A csoportok percepciója tehát kiterjed arra, hogy a csoport mennyire egységes vagy változatos, egyszerű vagy összetett. Van hierarchiája is egy-egy csoport jellemzésének, az általános, ún. prototipikus kép mögött altípusokat is látunk, s ezek együtt adnak keretet és mércét a csoportba tartozó személyek megítélésének. Ez ugyanakkor nem egyoldalú folyamat, mert a csoporttagokra – ahogy ebben az összefüggésben nevezzük őket –, a mintapéldányokra vonatkozó ismeretek, ezek gyarapodása és újragondolása kihat a típusképzésre, a látni vélt típusok viszonyára, s a sztereotíp általánosítások tartalmára. A mentális reprezentációkra vonatkozó, kísérletekben próbált mai tudásunk más, mint az a kép, amit az általánosítások tényétől megriadt Katz és Braly a sztereotípiákról festett.

Bármilyen bonyolult mentális építményeket tárt fel és tételez fel a kognitív szociálpszichológia, ezek mélyén lapulhatnak érzések, mégpedig különböző embercsoportokkal kapcsolatban differenciált érzések. A harmadik fejlemény, amire ha futólagosan is, de kitérek, az a kategorizációban és a sztereotipizálásban *bennrejlő* *emóciók és az érzelmi különbségtétel* kutatása. Olyan korszakban, amelyben a csoportok közötti értékelő különbségtétel a demokrácia uralkodó eszméit sérti s így tiltott tabu, a társadalmi nyomásra az emberek megkülönböztető érzéseiket elhallgattatják és elhallgatják. A szociálpszichológusok viszont mintegy szakmai kihívásnak tekintik, hogy ötletes kutatástechnikai újításaikkal a közlés, sőt az önismeret falán áttörve azonosítsák és feltárják az „implikált” attitűdöket és sztereotípiákat (BANAJI, GREENWALD, 1993). Bizonyítottan van tudatosság nélkül aktivizálható és működő automatikus kategorizálás és viszonyulás, s követhető a tudatos kontroll

erre gyakorolt elfojtó hatása, valamint a visszahatás dinamikája is (DEVINE, 1989). Szempontunkból különösen figyelemre méltóak az érzelmek más szerepével kapcsolatos eredmények, amelyek szerint a felajzott érzelmi állapot – mint amilyen a személyek és csoportok közötti konfliktus helyzete – a mentális kapacitás beszűkülésével jár, és a kiüresedett séma pejoratív értelmében vett sztereotipizálást vonja maga után.

A kategorizáció és sztereotípa jelenségvilága a legközvetlenebbül összefügg a kontraszelekcióval, ha miattuk és hatásukra *a)* teljesítmény és minőség szempontjából értékes csoportokat egészükben vagy jeles személyeket a csoporttagságukért hátrány ér, illetve *b)* teljesítmény és minőség szempontjából elmaradó csoportok egészükben vagy egyes erre méltatlan személyek a csoporttagságukért indokolatlan előnyben részesülnek. Ezek a diszkriminációs és kultivációs történések egyes emberek mentalitásában is gyökerezhetnek, és bekövetkezhetnek alkalmilag az ő körükben, de ezen túl a sztereotípiák képezik pszichológiai melegágyát a társadalmilag kártékony ideológiáknak és a történetileg már intézményes formát is öltő gyakorlatnak. Lippmann, a sztereotípfogalom megalkotója és bevezetője foglalkozott azzal, hogy tudományos tanok, tévtanok, társadalmi eszmék hogyan súlyyodnak le és oldódnak fel a közkeletű sztereotípiákban. A szakirodalomból hiányzik azonban az ellenirányú folyamatnak, annak a történeti-pszichológiai kölcsönhatásnak a beható vizsgálata, amint szórványos sztereotípiák csoportideológiává válnak, eszmének és tudománynak minősülnek át. Jellegzetesen pszichológiai aspektusa lehet ennek az átalakulásnak, amint a diffúz, sokrétű és sokarcú csoport-reprezentáció megmerevedik, a számon tartott altípusok egybemosódnak, s az emelkedik ki közülük, amely értékelő jellegében legjobban illeszkedik a konzisztens ideológiába.

A társadalmi kontextusba illeszkedő sztereotípiák a csoportöntudatot s az ellenérdekelt csoportoktól való elhatárolódást bizonyosan gyakran kifejezik. Az ingroup preferencia azonban – se nemzeti, se társadalmi viszonylatban – nem oly általános, gáttalan és egysíkú, mint ahogy azt a szociális identitás pszichológiai szakirodalma – no meg a diadalmas nemzetek feltörekvő egyetemistáin végzett kísérletek bizonyító adatai – alapján gondolhatnánk. Egy meghatározott társadalmi konstellációban – mondhatnám: hatalmi erőterben – van látni vélt hierarchia, amelyet a sztereotípiák a maguk vetületében tükröznek, s amelyet maguk az érintett csoportok – mozgásterük szerény feszegetésével – tulajdonképpen vállalnak (JOST, BANAJI, 1994/1999; JOST, MAJOR, 2001). Engem erről győzt meg a nemzeti sztereotípiák sorozatos hazai vizsgálata, amelyhez hasonló – s ezért a nemzetközi szakirodalomban érdeklődésre joggal számot tartó – eredmények születtek a régió más országaiban is, s a társadalmi-foglalkozási auto- és heterosztereotípiák is megjelenítik a bevett foglalkozási presztízviszonyokat, beleértve az általunk visszatérően vizsgált tanulók helykeresését is. Pszichológiai szempontból is kétségtelenül kitüntetett figyelmet érdemelnek a hierarchia alján elhelyezkedő csoportok sztereotip önjellemzése, amelyekben – mondhatnánk – az ingroup diszpreferencia is megjelenik, s a csoporttagok öntudatuk és önérdekük erős korlátozásával mintegy magukra vállalják a külső, hatalmi nézőpontból megfogalmazott csoportjellemzést. Érdekes és logikus okfejtésükben Jost és Banaji azt állítják, hogy ilyen esetben egy meta-

szintű azonosulás vagy elköteleződés nyilvánul meg, s az alávetett csoport tagjai ily módon a csoportokat összefogó, rendet tartó rendszert igazolják. Minthogy hajlok arra az álláspontra, hogy a sztereotípiák egyéb funkcióik mellett *átfogó társadalomkép mozaikjaként* is szerepelnek (HUNYADY, 2001; vö. EAGLY, DICKMAN, 2001), a metaszint gondolata számomra rokonszenves. Ugyanakkor ez a kirívó jelenség is arra ösztönözhet bennünket, hogy elgondolkodjunk a diszsonanciaredukációs elmélet egyfajta kiterjesztésén: Festinger klasszikus koncepciója szerint elkötelező tetteinkhez igazodnak érveink és nézeteink. Felmerülhet a kérdés, hogy megmásíthatatlannak vélt helyzetek, s a tettek lehetőségét elutasító elkötelezettség nem lehet-e hasonlóképpen kapaszkodója az érvek és nézetek összehangolásának. Mindenesetre a saját kategória viszonylag negatív értékelése alkalmasint lehet a társadalmi kontraszelekció pszichológiai közvetítése, úgy is, mint értékes emberek önfeledása.

Mai kutatása feltárja a sztereotípiák – nemcsak kárhóztatható – funkcióit, reprezentációjának összetettségét és rugalmasságát, valamint a szavak, sőt a gondolatok burkán áttörve feltárható érzelmi összetevőit. A sztereotípiák a személyközi és csoportközi viszonyokban egyaránt szolgálhatnak a kontraszelekció eszközeként. A polarizált értékelő töltetű sztereotípiák merev érvényesítése, ez a kategoriális kontraszelekció működésének jellegzetes pszichológiai összetevője. Mindemellett a sztereotípiák fogalma új értelmet kap, ha a társadalomkép elemének tekintjük. Így a sztereotíp jellemzők elemezhetővé és elemzendővé válnak abból a szempontból is, vajon a kategória tagjainak látni vélt vonásai *összhangban* állnak-e a csoportnak a *társadalmi hierarchiában elfoglalt helyével*.

C) *A kapcsolatépítés stratégiái* – ahogy ezt a következő, a harmadik gondolatkört jelöltem – többféle megközelítés tárgyát képezik. Említék itt négyet: azt, amely a motivációs személyiségsajátosságokkal foglalkozik, az interperszonális befolyásolás taktikáinak formatanát, a társas viselkedés levezetését érdekösszefüggésekből, s a szociális dominancia evolúciós jellegű elméletét.

A hatalmi relációkban való megkapaszkodás, felülkerekedés, megküzdés pszichológiai tanulmányozásának egyik kiindulópontja – természetesen – a *jellegzetes motiváció* által mozgatott személyiség. Az előítéletességet az erő-gyengeség dimenziójában helyezte el és értelmezte „a tekintélyelvű személyiség” maradandó emléké szociálpszichológiai kutatása (ADORNO és munkatársai, 1950). Az előítéletes ember ezen pszichoanalízisben fogant leírása a személyiségfejlődés torzulásából vezeti le az énfelfogás ingatagságát, kényszerű kapaszkodását az uralkodó tekintélybe, s a kiszolgáltatottakkal és gyengékkel szembeni agressziót mint a belső feszültségek kanalizálásának módját.

Társadalmi gyökerű és irányultságú motívumokat a fantáziaműködésben feltáró Murray–McClelland kutatási irányába illeszkedett a *hatalommotívum* módszeres vizsgálata az 1960-as, 1970-es évek fordulóján. A hatalomhoz fűződő viszony ambivalenciájával számolva különítették el s mérték (az összerdekeltségben inkább domináns) a hatalom reménye, illetve (az összerdekeltségben inkább alárendelt) a hatalomtól való félelem két motívumát, valamint ezek viselkedési korrelátumait (WINTER, 1973). Számunkra a kapcsolatépítés nézőpontjából különösen fontos,

hogy a hatalmi motiváció elsődlegesen az önmegmutatásban, a szövetségesek keresésében (mondhatnánk: koalícióformálásban) és a csoporttevékenységben való aktív és hatékony részvételben nyilvánul meg. A hatalom vágya tehát nem áll eleve ellentétben a teljesítményhez való érdemi hozzájárulással (sőt, amikor mérhetetlen pszichológusi ambícióval a gazdasági felemelkedés hátterét igyekeztek kulturális összehasonlító vizsgálatokban feltárni, Winter azt találta, hogy kezdeti szakaszban a hatalmi motiváció emelkedése jobban jósolja a gazdasági prosperitást, mint a teljesítménymotiváció alakulása).

Jellegzetes szakmatörténeti út, ahogy XVI. századi Machiavelli történeti hivatkozásokkal teli és racionálisnak szánt tanácsai az uralkodásról átalakultak egy amerikai közemberekre alkalmazott ún. Mach-skála itemeivé (CHRISTIE, GEIS, 1970). Az így kialakított mérőeszköz mindazonáltal alkalmasnak bizonyult egy céltudatos, az emberekkel kapcsolatban szkeptikus és gyengéiket kihasználó, rajtuk uralkodó típus kiszűrésére, illetve egy ezzel gyökeresen ellenkező típus magragadására, amely átengedi magát szituatív érzéseinek, figyel az emberekre és rájuk is hangozódik, s elfogadja a csoportszerkezetben számára kijelölt helyet. A *machiavellizmus* sem eredendően teljesítményellenes, sőt képviselőit – bizonyos feltételek mellett – predestinálja kifejezetten jó teljesítményre – fölényre, sikerre vezet. Ilyen feltétel a helyzeti bizonytalanság és a lazán meghatározott lehetőségek, s – érdekes módon – a közvetlen emberi kapcsolat, amely manipulációra nyújt számukra lehetőséget, s miközben őket érintetlenül hagyja, a mások érzéseit és figyelmét nagyrészt leköti, így nyit teret számukra.

A kapcsolatépítésre vonatkozó szociálpszichológiai irodalom egy másik iránya a *benyomáskeltés* taktikáit írja le és elemzi. Ennek a megközelítésnek lehet és van gondolati kapcsolata a szimbolikus interakcionizmus azon hajtásaival, amelyek a társas kapcsolatokat nem az én-bemutatás terepének, hanem az én-kimunkálás közegének tekintik. Minden áthallástól függetlenül azonban el is különülnek azok a gondolati törekvések, amelyek a másokra tett jó benyomás (TEDESCHI, 1981) elérésének és a másokra tett rossz benyomás elkerülésének módozatait tárják fel. E megközelítés a kísérleti szociálpszichológia (jelesen a kognitív diszsonancia redukciós elmélet) kritikájából nőtt ki, abból a felismerésből, hogy a kísérleti személyek a kísérletvezető feltételezett elvárásainak mércéjén kedvező képet akarnak magukról nyújtani. E gondolatmenet azonban tovább vezet annak elemzéséhez, hogy például az agresszió vagy épp a méltányos magatartás milyen közönség szemében milyen kép kialakítását és fenntartását célozza. A benyomás menedzselésének fontos területe a célirányos és taktikus mentegetőzés és magyarázkodás a hibáztatható tettekért és előidézett kétes helyzetekért (SCHLENKER, 1980). A célzott hatáskeltés taktikus változata a megkedveltető, behízelgő magatartás is, amelynek eszköze a másik felnagyítása, az alkalmazkodó véleménynyilvánítás, a szívességtétel és az én-bemutatás célravezető módja. Jones (JONES, WORTMAN, 1973) elemzően foglalkozik azzal, hogy e taktikus viselkedést mi legitimizálhatja magának a hízelgőnek a szemében (például a megélt kiszolgáltatottság mennyiben indokolja ezt), s ennek az őszintétlenül kettős viszonynak milyen hatásai vannak a két félre.

A harmadik megközelítés az egymással kapcsolatba lépő emberek akár racionálisan is átlátható és kezelhető érdekviszonyaiból, hatalmi-függőségi helyzetéből

indul ki. A behaviorizmus és a játékelmélet kereszteződéséből előálló ún. *csereelméletek* öröm- és haszonelvű magyarázatot keresnek a kapcsolatépítésre, az együttműködés és versengés dinamikájára, egyesekkel koalícióformálásra, másokkal konfrontációra (THIBAUT, KELLEY, 1959). Ezek szerint az egyén mérlegeli, mikor, milyen ráfordítással, kitől, mit remélhet, s ezen döntése alapján jár el. Jósolni azonban szinte lehetetlen az ő tudatos vagy csak az érzések szintjén lebegő mérlegelését, mivel kívülről és előre nehéz megállapítani, hogy számára mi is lesz az egyes ráfordítások és nyereségek szubjektív értéke. Nagyobb biztonsággal kalkulálhat – a szó matematikai értelmében is – a játékelmélet a *koalícióformálás* hatalmi logikáját követve (KAHAN, RAPOPORT, 1984), hiszen itt az erő az egyetlen dimenzió, amelyben az egymással összefogó vagy szembeforduló szereplőket jellemezni lehet és kell. Ez egyben árulkodó abban a vonatkozásban, hogy a koalícióformálás hatalmi logikája a szereplők egyéb értékeitől (mint tehetség, kompetencia, műveltség, morál) teljes mértékben függetlenedhet.

A negyedik megközelítést szintén az a gondolat vezeti, hogy a társas viselkedés célszerű, de úgy találja, hogy mindenekelőtt az egyed vagy faj túlélésének biztosításában fontos és magyarázó erejű a funkciója, s ennyiben állat és ember között érdemes keresni mind a rokon, mind a megkülönböztető vonásokat. Az *evolúciós szemlélet* stílusjegyeit viseli magán a „szociális dominancia” élénk szakmai figyelmet kiváltó elmélete (SIDANIUS, PRATTO, 1998; SIDANIUS és munkatársai, 2001). A figyelem nemcsak szakmai: a második világháború óta egyedülálló, ahogy a demokratikus társadalom axiómáit nyíltan vitatja és kikezdi. Sidanius szerint a főemlősök fejlődése során bebizonyosodott a csoport alapú uralmi rendszerek hasznossága (főlény a nem hierarchikusan szervezett társas rendszerekkel szemben, a szűkös források elosztásában és a belső konfliktusok csökkentésében játszott szerepe). Ezen emberi hajlam elkerülhetetlenül megnyilvánul a társadalmi elnyomás formáiban. Ennek alapján normálisnak minősíthető az előítélet és a diszkrimináció, illuzórikus viszont az egyenjogúság és igazságosság következetes érvényesítése. A demokrácia ténylegesen abban áll, hogy befolyásolni lehet, hogy melyik és milyen elit uralkodik. A rangos pozíció a kedvező társas összehasonlítások mechanizmusa révén erősíti az önértékelést. Minél magasabb a szociális dominancia irányultság mért személyes szintje, annál inkább hajlamosít a társadalmi különbségeket legitimizáló nézetek elfogadására.

A kapcsolatépítésre vonatkozó szakirodalom a pozíciók társadalmi hierarchiáját és e hierarchiában a magasabb pozíciók felé való törekvést önmagában nem mutatja teljesítményrontó hatásúnak, sőt a hatalmi motiváció szolgálhatja a jobb teljesítményt is. Mivel e szociálpszichológusok figyelve nagyrészt az egyén motívumaira és viselkedési technikáira összpontosult, tulajdonképpen társadalmi vagy közösségi nézőpontból fel sem tették a kérdést, hogy milyen szituációban, mikor válik öncélúvá a dominanciára irányuló törekvés és kezdi keresztezni a jó teljesítményre irányuló együttes erőfeszítést. A társadalmi konstelláció e hagyományos felfogásban – úgy tűnik – passzív, tulajdonképpen csak nyitott vagy akadályokkal teli teret jelent az egyén számára, holott a konstelláció bizonyosan szinte áramlástan jellemzőkkel rendelkezik, egyszer örvényként szívhatja be az egyént és csoportot, máskor hullámtörőként vetheti vissza őket. A machiavellista mentalitás például a beívódott

és átlátható szabályokat nélkülöző helyzetben bizonyul hatékonyak, s az ilyen megerősítő helyzetek bizonyára elő is hívhatják ezt a motívumot és magatartásmódot. Rendezett szituációban – mondjuk tiszta versenyszituációban – a machiavelista mentalitás már nemcsak morális értékét tekintve kérdőjelezhető meg, hanem hatékonysága is nagyban csökken.

A témakör irodalmának gondolatilag kimunkált, kemény magja a koalícióformálás matematikai logikája és a csereelmélet tárgyias racionalitása a kapcsolatépítés terén. Ugyanakkor a szakirodalom gondolati összerendezetlensége kettős hiányérzetet kelt. Egyfelől definiálatlan azon tényezők szerepe, amelyek övezik, keresztezik, alkalmasint kiszorítják a kapcsolatépítés célirányos stratégiáját. Másfelől viszont az marad homályban, hogy a különböző elemzésekben leírt kapcsolatépítési taktikák mikor célirányosak, milyen szituációban bizonyulnak hatékonyak. S itt már közvetlenül kitérhetünk a kontraszelekció társas-társadalmi helyzeteire: korábban egy szó erejéig feltételeztük, hogy ebben a félrevezető közlés, hazugság az egyik oldalon, az iróniában megjelenő ambivalens kommunikáció a másik oldalon logikusan várható interperszonális taktika. A hazugság vagy a humor funkcionális elemzése új színben és új szinten jelenik meg akkor, amikor az imázsformálás kiemelkedik a spontán emberi kapcsolatok gyakorlatából és professzionális tevékenységgé válik. Hasonlóképpen társas és társadalmi léptékben is elemezhető a hibátlan imázs lelkendező sikerpropagandájának, illetve a visszafogott szerénységnek a hatása, amely bizonyos, hogy kontextusfüggő; többek között olyan kulturális különbségek függvénye, mint ami az Egyesült Államok és Magyarország között fennáll.

D) A negyedik gondolatkör, amelynek szakirodalma a kontraszelekció problematikájához szempontokat kínál, a *társadalom normatudatának és a saját helyzetére adott értékelő reflexióinak* kutatása. Ennek tárgyát képezik egyrészt az egyetemes feltételezések azzal kapcsolatban, hogy a világ, az emberi sors, az emberek eltérő helyzete igazságos-e vagy igaztalan. Másrészt a méltányos helyzet és eljárás köztudatban élő kritériumai. Harmadrészt az érzelmi és gondolati válasz a látni vélt igazságtalanságra és méltánytalanságra. Végül, negyedrészt a szubjektív megelégedettség társadalmilag kumulálódó, megoszló, atmoszférateremtő élménye.

Az „*igaz világba vetett hit*” néven azonosítottak egy nézetnyalábot, melynek képviselői azt vallják, hogy mindenki érdeme szerint boldogul. Ez a gondolat szubjektív megnyugvást ad – állítja LERNER (1980) –, hiszen eszerint aki megfelelőképpen él, dolgozik, betartja a normákat, nem vét nagy hibát, az biztonságban van, azt baj nem érheti. Ez tehát nem más, mint a személyes szorongás ellenszere, de egyszeresmind mint evilági üdvönyt, súlyos következményekkel járó társadalomszemlélet is. Többek közt az következik belőle, hogy az aktuális szociális pozíció megérdemelt és kiérdemelt, a gazdagok és hatalmasok jók és derekasak, a szegények és alávettek viszont mulasztásaikkal és vétségeikkel rászolgáltak helyzetükre. Ez a konzisztencia pozíció és érték között generális tagadása a kontraszelekció lehetőségének és tényeinek.

Ezt a pszichológiai mélymotívumot nem tagadva azt is fel kell ismernünk, hogy a különbségek és hatalmi viszonyok legitimizálása nemcsak személyiségből fakadó

igény, hanem a fennlévők és rendőrzők magától értetődő törekvése. Várhatunk és találunk tehát a társadalmi erőterétől és tapasztalatoktól függő kulturális sajátosságokat abban, hogy milyen az értékelése és értelmezése a magasabb és alacsonyabb pozícióknak, illetve az elért sikereknek és elszenvedett balsikereknek. Jó példa látható erre VÁRINÉ és SOLYMOSI (1999) „A siker pszichológiája” című érdekes kötetében, akik demonstrálják, hogy hazánkban a sikert általában még szkeptikusabban ítélik meg, mint ahogy megítélik a környezetből ismert sikeres embert konkrétan.

A munkabérékkel való elégedetlenség szervezetszichológiai elemzése vezetett el egy elvi jelentőségű általános kérdéshez: milyen a *méltányos elosztás*, a javak, az elismerések, a pozíciók igazságos(nak vélt) elosztása. A személyközi kapcsolatok egy fontos eredőjeként és hatótényezőjeként a csereelméletek gondolatmenetében is helyet kapott ez a probléma. Az ún. méltányossági elméletek normatív modelljeiben az egyenlőség árnyalatlan változata mellett a befektetett munkával, anyagi és szellemi kapacitással arányos elosztás formulái jelennek meg (ADAMS, 1965). Sem a protestantizmust nem állítja megfelelő összefüggésbe, sem a protestáns mentalitás történeti kontextusáról elmélkedő Max Weber nem állítja megfelelő megvilágításba annak a nézetnyalábnak a szakirodalmi címkéje, amelyet „protestáns munkaetika” néven azonosítanak (FURNHAM, 1990), mely közkeletű felfogás szerint a kemény munka az anyagi és erkölcsi gyarapodás titka, s kettős gondolati fordulattal, aki anyagilag és erkölcsileg kellőképpen nem gyarapodik, az minden bizonnyal elmarasztalható a munkavégzés és -teljesítmény tekintetében. A társadalomnak egy körülhatárolt, de az Egyesült Államokban nem lebecsülendő befolyású köre képviseli ezt az értelmezési logikát, amely az alacsonyabb státusú, szegényebb rétegek megítélésében szigorú konzekvenciákhoz és értelemszerűen a szolidaritás és segítőkészség redukciójához vezet. A társadalmi egyenlőtlenségek ezen gondolati kezelését lehet a gazdaság működésére vonatkozó ún. laikus elméletnek vagy axiómarendszernek is minősíteni, de nem magában álló kognitív képződményről van szó, hanem beleszövődik a teljesítmény kultuszába. Ezen kultusz pszichológiai többrétűségét tárta fel MCCLELLAND (1961) önkörében végigvitt, ám önkörébe zárt kutatássorozata a teljesítményre törő személyről és társadalomról, amely többek között a teljesítményértékek és a személyiségbe mélyebb gyökeret eresztő teljesítménymotívum kialakulásának és hatásának kettősségét mutatta ki gazdaságilag fejlett és fejlődő társadalmak közegében. ÖRKÉNY Antal (1997) rendszeres és módszeres könyve a köztudatban élő igazságfelfogásról széles körű nemzetközi egybevetésben jelöli ki az egyenlősítő magyar méltányosságtudat és közkeletű normatív ítéletalkotás helyét.

A személyes hátrányokért az emberek többnyire az őket ért méltánytalan eljárást okolják, de igazságérzetük nem szükségképp torpan meg önérdekük határán. A megtapasztalt igazságtalanság mozgósít, nyugtalansággal tölt el, egyéni fellépésre vagy akár mozgalmi összefogásra indít. Az emögött meghúzódó *igazságosságmotivációt* a szociálpszichológiai szakirodalom (TYLER és munkatársai, 1997) egyrészt az önérdekből vezeti le, amely a kölcsönös függőség helyzetében rászorítja az embert a személyközi együttműködés szabályozására, s a szabályok átláthatóságára és érvényesítésére. Másrészt a csoportidentitás származékának tekinti – minthogy a

csoportlét minőségét és a csoporthoz tartozás mértékét és értékét az szabja meg –, hogy mennyire igazságosan szabályozottak és rendezettek a személyközi kapcsolatok. E tekintetben kitüntetett jelentőségű és magának a társadalomnak a fokozódó figyelmében, fokozódó bírálatában részesül – az általában vett erkölcsi közállapotokon túl – a hatóságok működése, ennek normakövető vagy normasértő jellege. A közállapotokkal és a hatóságokkal kapcsolatban növekvő elégedetlenség és bizalomcsökkenés nemzetközi trendjébe beleillik, ám még markánsabb az, amit VÁSÁRHELYI Mária a kormányváltás évében, 1998-ban a korrupcióval kapcsolatos közvélekedésről és rétegvéleményekről feltárt.

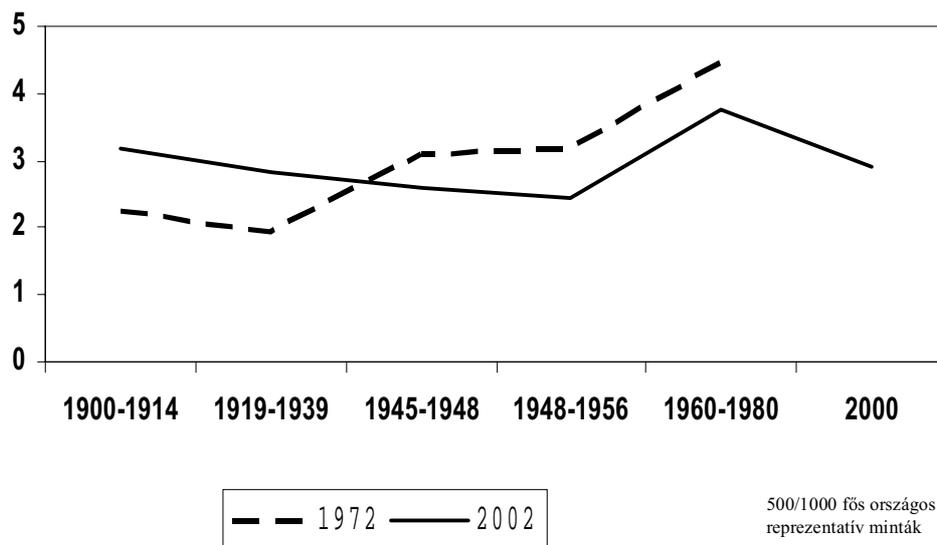
Végül, negyedik tematikus egységként szót érdemel a *szubjektív jólét (jól-lét)* szakirodalmá. A megelégedettség, nagy szóval élve a boldogság mérésére tett kísérletek fókuszálnak ugyan a személyes érzésekre és helyzetértékelésre (nem egyszer összecsérelve e kettőt), de két vonatkozásban kitekintenek és érzékenyek is a társadalmi viszonyokra. Egyrészt az embert személyében érő méltánytalanság vagy a látóterébe kerülő igazságtalanság megjelenik közérzetében, a kiértékelt társadalmi szituáció szerves részét képezi a szubjektív jólétnek. Másrészt a szubjektív jó érzés vagy ennek csökkentsége, sőt hiánya társadalmi méreteken halmozódik, egészesen jelleget ölt, és vissza is hat a társadalom tagjainak személyes közérzetére. Hovatovább ez a kumulált szubjektív jólét-mutató egyfajta pszichológiai GDP-vé válik, annak kifejezésére, hogy egy-egy társadalom hangulati harmóniája (vagy ennek legalábbis tudata) milyen szintű nagy általánosságban. Diener (DIENER, EUNKOOK, 2000; lásd még MÜNNICH, 1995) érzékeny, jó mérőeszközt konstruált, amelyet már mi is adaptáltunk. Az ezzel nyert eredményeket, nemzeti egységekre számolt indexeket azután kevésbé jó, téveteg logika szerint igyekeznek értelmezni mint a társadalmi összehasonlítások eszközét-tárgyát, illetve mint a gazdasági közállapotoknak megfelelő funkciót (mely közállapotok leképezésére maga a GDP sem biztos hogy vitán felül álló, megnyugtató mérce).

Mindezek alapján a társadalmi normatudat és önreflexió irodalmában a kontraszelekció pszichológiájának fontos összetevőit azonosíthatjuk, olyanokat, amelyek megalapozzák a kontraszelekció élményét és a vele szembeni fellépést, olyanokat, amelyek a rossz kiválasztás nyerteseinek hamis öntudatát, öngazolását, öntelt fellépését magyarázzák, olyanokat, amelyek a kontraszelekció úgymond közönségének pro és kontra állásfoglalását képviselik és érthetővé teszik, s végül olyanokat is, amelyek a rossz kiválasztás előnytelen helyzetbe került áldozatainak az énképét és ambícióit kívül s belül aláássák, s ilyen módon az ellenmondásos viszonyok fenntartását szolgálják. Bár a méltányosságelméletek gondolati alapozásában ott volt, s a szubjektív jólét érzetének és tudatának értelmezésében alighanem nélkülözhetetlen, ebben az irodalomban talán nem kellő súllyal jelenik meg a múltbeli tapasztalatok szerepe, viszonyítási támpontja. Minden, a lehetőségek és javak eloszlására vonatkozó benyomás s ennek kiértékelése – túl a társadalmi-keresztmetszeti viszonyításon – bizonyosan magába rejti a múltbeli viszonyok képzetét és megítélését mint az élmények és elvárások horgonypontját. A történeti viszonyítás az egyéni és a társadalmi normatudat és normatív reflexió része, s megalapozza a felfelé vagy lefelé továbbívelő mozgás élményét, amelyet egyén és társadalom meg tapasztal, s amely az egyént és társadalmat ösztönzi vagy csüggedésre kárhoztatja.

Ezen szakirodalom kerülgeti, de kimerítően nem tárgyalja a *verseny* valódi és/vagy vélt szerepét társas-társadalmi világunkban. Személyes és társadalmi előrehaladásunkhoz szükséges-e egymással összevetni az erőnket, szabályozható-e, szabályozandó-e ez a küzdelem, lehet-e tisztességes a vetélkedés, és nem a tisztességes verseny-e a társas-társadalmi igazságosság érvényesülésének egyedüli útja – ezek tárgyunk szempontjából alapvető kérdések. Megválaszolásukban méltán remélhetünk úttörő eredményeket kiváló volt tanítványomtól, Fülöp Mártától. Munkatársaival azt is dokumentálja, hogy kiterjedt nemzetközi egybevetésben a magyar fiatalok egyedülálló kulturális vonása, hogy a győzelemtől tartanak, minthogy a győzelem valóban ellenérzést vált is ki körükben. Ezekkel a szocializációs tapasztalatokkal is egybecseng TERESTYÉNI Tamás érdekes írása (1998), amely már frapáns címében jelzi – „Nyugat felé félúton” – a paternalizmus megkötő erejét a piac és a politikai aréna szabadságának igenlése mellett a magyar közgondolkodásban. A piac és a politikum beavatkozástól mentes szabadságát a nyugati világban gyakran épp arra hivatkozva vallják és hirdetik, hogy ez az igazi ellenszere a társadalmi kontraszelekciónak. Valóságos szónoki csúcsteljesítmény volt e tárgyban – tárgyunkról szólva – Herbert Hoover választási beszéde 1928-ban. Az egy külön kérdés, hogy egy évvel rá Amerikából indult minden idők legnagyobb gazdasági válsága, amely e szép kormányzati elvet – legalábbis átmenetileg – elsöpörte.

A KONTRASZELEKCIÓ TÖRTÉNETI VÁLTOZATAI A XX. SZÁZADBAN

Ha volt újdonsága az általam végzett sztereotípiakutatásoknak, az abból fakadt, hogy a sztereotíp ítéleteket *kognitív kontextusban* és *történeti kontextusban* egyaránt igyekeztem vizsgálni és értelmezni. A hetvenes évek közepén a „tulajdonságprofil” fogalmával a sztereotípiák vizsgálatának egy új szempontját vezettük be, utóbb a sztereotípiákat ún. kognitív területek térképén tanulmányoztuk, a kognitív területek között a társadalmi és pszichológiai kategóriák hálózatában gondolkodva kerestünk szisztematikus kapcsolatokat, eljutottunk az ún. implikált társadalomelmélet fogalmi konstruktumáig. A sztereotípiakutatás szokványos logikájától eltérően az egyéni gondolkodásmód, az ún. kognitív stílus típusajátosságait kerestük a sztereotípiákban, s ugyanakkor a rendszerváltás adományát élvezve úgymond különböző társadalmi konstellációk erőterében értelmeztük a sztereotípiák rendszerét (HUNYADY, 1996). A sztereotípiák már számon tartott funkciói mellé iktattuk be azt, hogy elemét képezik a társadalomról alkotott laikus összképnek, s demonstráltuk, hogy az összkép módosulásával – nem a szokásosan feltételezett induktív, hanem ezzel ellentétes irányú – deduktív változások mennek végbe a sztereotípiák rendszerében és tartalmában (HUNYADY, 2001). Az elsőként általunk vizsgált kognitív területet képezték a *történeti sztereotípiák*, amelyek jól példázzák a kategóriaajellemzések egymásraultaltságát és jelentésteli összképét, s – íme egy saját farkába harapó kígyó – a történeti konstellációváltozások hatása érzékletesen kimutatható volt a történeti sztereotípiák tartalmának és viszonyainak alakulásában.

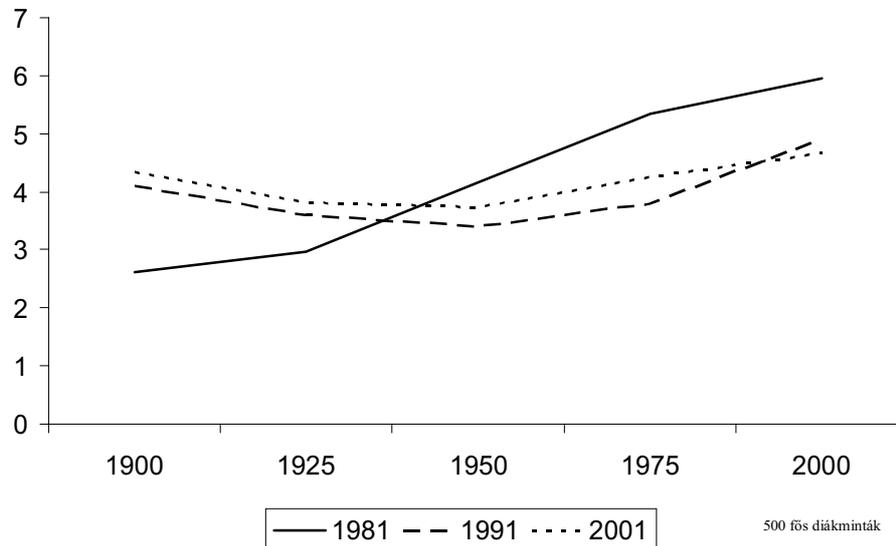
2. ábra. Társadalomtörténeti korszakok jellemzésének értékelő töltete, 1972, 2002

A XX. század történeti periódusainak és szereplőinek jellemzését harminc évvel ezelőtt kaptuk először egy országos reprezentatív minta tagjaitól, s épp a napokban kértük utoljára. Természetesen lényegesek a különbségek, ugyanakkor igen tanulságos annak a fejlődésvonalnak a szívós párhuzamossága, amely a tulajdon-ságítéletek sokaságából kibontható. Úgy vélem – s mindez ennyiben tartozik ide –, hogy a XX. század képe a köztudatban nem kis részben attól függ, hogy különböző periódusaiban jelentkezett-e és emléket hagyott-e a társadalmi kontraszelekció mint a társadalmi közérzetet nyugtalanító feszültségforrás.

Úgy gondolom, hogy az ország lakóinak többsége számára a XX. század minden gyilkos, gyötrő, megalázó komiszsága ellenére a társadalmi felemelkedés időszakoka volt. Az előző századfordulón a lakosság tetemes része kiszolgáltatott szolgá-sorban élt, a létbizonytalanság határán ingadozott, el volt zárva a kultúra európai magaslataitól. A század utolsó évtizedeire pedig – ismét csak a nagy többség – alsó középosztályi életnívóra jutott, átjutott az általános iskolázás szűrőjén, sőt kezdett ráérezni állampolgári jogaira. A század felfogásának talán ez a magyarázó alapél-ménye, melyet idézett 1972-es vizsgálatunk egy pontján alighanem sikerült még mérhetővé is tenni (HUNYADY, PÖRZSE, 1976). Az etnikai előítéletek mérésére szolgáló klasszikus Bogardus-skálát mintegy kifordítva egy szociális helyzetpercep-ció mérőeszközt hoztunk létre. (Bogardus a szociális távolságtartást úgy mérte, hogy a vizsgálati személyt megkérdezte, hajlandó lenne-e egy etnikai kategória képviselőjét az országba beengedni, munkahelyén befogadni vagy családjá tagja-ként tisztelni. Mi azt tudakoltuk, hogy a kérdezett szerint nagyapja, apja vagy ő maga egy-egy társadalmi kategória tagjaival milyen emberi, társasági, családi kö-

zelségbe kerülhetett.) A vizsgálati személyek válaszaiból egyértelműen kitűnt, hogy a nagy többség felmenői a társadalom alsó rétegeibe zárva éltek, de életkortól függetlenül apjuk vagy ők maguk megélték a társadalmi válaszfalak leomlását.

A társadalomnak a civilizatórikus haladást megtetőző ezen belső, relatív átrendeződése ugyanakkor együtt járt a kontraszelekció tényeivel. Nem igazán kellemes hangzású szóval élve ez az évszázad rezsimekre tagolódott.

3. ábra. Társadalomtörténelmi korszakok jellemzésének értékelő töltete diákmintán, 1981 és 1991, 2001

Ezeket a diákmintákon is visszatérően végzett vizsgálatainkban viszonylag jól sikerült a látszólag mechanikusan választott évszámokkal jelölni és azonosítani. A közelmúlt e társadalmi-politikai berendezkedéseit még természetesebb vezéralakjuk nevéhez és személyiségéhez kötni, minthogy – s ez a nálunk honos rezsimek szociálpszichológiai misztériumához hozzátartozik – a hosszú éveken át előtérben álló személyek ki is fejezték és meg is szabták a társadalom uralkodó atmoszféráját, érintkezési és gondolkodási stílusát. Egy társadalmi-kulturális lejtő rajzolódik ki előttünk, ha rendre felidézzük eredetüket és neveltetésüket. Ferenc József régi dinasztiaiból származó uralkodó. Horthy Miklós – úgy is, mint sportszerető tengerésztiszt – a szárnysegédje volt, ami „Emlékiratai”-nak tanúsága szerint is nyomasztóan nagy társadalmi távolság. Rákosi Mátyás kisvárosi kereskedősarj, nagy nyelvtudású gyakornok a londoni üzleti életben, mielőtt kijárja a bolsevik pártélet magasiskoláját. Kádár János egy cselédlány törvénytelen gyermeke, akinek iskolája sincs sok, s a hazai munkásmozgalom provinciális közegében érlelődik nemzetközileg valóban számon tartott kommunista vezetővé. Politikai kvalitásaikhoz vajmi kevés köze van

társadalmi eredetüknek, de mindemellett ennek volt és maradt szimbólumértéke és volt és maradt hatása a politikai viselkedéskultúrára.

A politikai kultúrának fontos hagyománya lett e rezsimek közös életciklusa. Mindmeggannyi külhatalom fegyveres támogatásával született. Kezdetben erővel törve meg a magyar társadalom belső mozgását, s a sikeresebbek – joggal mondhatnánk, hogy Machiavelli receptjét követve – a diktatúra zaklatásait a megegyezés keresésével cserélték fel, mígnem a megbékélés opportunus légkörét a külső és belső erőhatások fel nem kavarták. A rezsimek természetéből adódik, hogy bennük nem valósul meg a szilárd jogrendű és váltakozó kormányzatú demokráciák kontinuitása: a rezsim kemény hierarchiát épít ki, de összeomlásakor maga alá is temeti ezt.

E két fázisban más és más itt a közéleti kontraszelekció mechanizmusa: a stabilitás szakaszán az opportunus alkalmazkodók valódi teljesítménykényszer nélkül élhetik ázalag életüket, a rezsimváltás szakaszán a politikai erőter alakulására gyorsan és látványosan reagálók szerezhetnek munkától és teljesítménytől függetlenedő helyzeti előnyt. A rezsimváltás éles fordulata – ez a XX. században többször beigazolódtott – egyfajta közéleti vákuumot is teremthet egy ilyen méretű és ennyi kompetenciát felhalmozó országban, s ez szívóhatást gyakorol a felnőtt pályára lépő fiatal generációra. Így a társadalmi-politikai erők egyidejű pluralizmusa helyett generációs dominanciák váltakozása következik be a közéletben. Míg az előbbiben a vetélkedő társadalmi-politikai törekvések iránya az identitásképző erő, az utóbbiban az az identitás alapja, hogy a korosztály tagjai a múlttól miben és mennyiben határolódnak el.

Ha a különböző rezsimekben érvényesülő kontraszelekciót tipizáljuk, akkor két jellegzetes változatot könnyűszerrel azonosíthatunk a magyar XX. században. Ferenc József és Horthy Miklós korát – mondhatjuk úgy, hogy – a társadalmi felemelkedés korlátai jellemezték. Az előbbi egy feudális-tekintélyuralmi rendszer a bomlás előrehaladott stádiumában, az utóbbi ennek restaurált művi mása volt.

A világháborút követő fegyverszünet- és békediktátum az összes vesztes közül Magyarországot sújtotta a legsúlyosabban, s ez inkább volt oka, mint következménye a társadalom forradalmi felkavarodásának. A politikai élettől korábban távol tartott rétegek felkapaszkodtak ugyan az állam romjaira, de a proletár revans mámore csak néhány hónapig tartott, s bekövetkezett a politikai tisztogatással egybekötött társadalmi restauráció. A nincstelenek gazdasági kivándorlását ekkor követi első ízben a jórészt radikalizálódott entellektüelek tömeges emigrációja, amely a szellemi élet nem egy kiválóságától fosztotta meg a Horthy-korszakot. Számunkra azonban itt még ennél is fontosabb a népi tehetségek megítélése és kezelése. Kornis Gyula, a jeles pszichológus és nem jeltelen politikus, „Kultúrpolitikánk alapelvei” című dolgozatában 1921-ben óva intett nehogy „... a közoktatás... úgy szerveztessék, hogy a nép minden tehetségét magától a néptől elraboljuk, s számára a saját osztályán belül csak a kevésbé tehetségeseket és a tehetségteleneket hagyjuk meg: ez népellenes, antidemokratikus kultúrpolitika volna” (id. mű, 30).

Nem dicséri demokratizmusának őszinteségét az az érvanyag, amellyel az egyseges iskola útjába áll: „a művelt osztály gyorsabb észmozgású gyermekének fejlődését mesterségesen hátráltatjuk, az alsóbb osztály gyermekeit pedig megerőltet-

jük s olyasmire kényszerítjük, ami természeténél fogva nem neki való – ha együtt tanítatjuk őket, hiszen az előbbi gyermekkori környezete átlag, már eleve alkalmasabbá teszi a felsőbb iskolai tanulmányokra” (id. mű, 36). A pedagógiai határon túl az érintkezés szociális veszélyeire is utal: „a művelt családból való gyermek felölti a szegény, otthon elhanyagolt gyermek durvább modorát és szokásait. Ehhez pedig a jobb módú gyermeknek ránézve veszedelmesebb külsőségeit kölcsönzi el, s olyan életszínvonalat követel magának, amilyen azé. Így az osztálykülönbségek összezavarodnak, az ellentétek nem hidalódnak át, hanem még jobban kitágulnak” (id. mű, 37). A rezsimnek ezt a cinikus szellemiségét akkor sem feledhetjük, ha a korszak nemzetelvű kultúrpolitikájának valóságos ékessége az oktatásügy fejlesztése, a felsőoktatástól a népiskoláig elvezető energikus lépések sora (mindezekelőtt Klébelsberg minisztersége idején, kinek Kornis, a későbbi rektor, akadémiai és házelnök ez időben az államtitkára volt).

Impresszionisztikus áttekintésben a Horthy-korszak jellemzésében hadd támaszkodjam a magyar kultúra két, joggal tekintélyes, ám korántsem egyívású képviselőjére, Németh Lászlóra és Márai Sándorra.

Az 1940-es években, amelyeknek már első fele is a rezsim végelszámolásának, a felbomlásnak és újragondolásnak az ideje volt, NÉMETH László (1943, 43) ezt írta: „Az a rendszer, amelyben az 1919-i forradalom óta élünk, talán még szűkebb, sivárabb, mint a régibb katasztrófákkal ránszakadók. Habsburg restauráció, császár nélkül: így neveztem el egy régibb írásomban, s valóban mindazok a nemzetközi elemek, amelyeket a Habsburg birodalom népeiből népei ellen kitenyészett: arisztokrácia, klérus, nagytőke, nagy fényvel iktattattak vissza tekintélyükbe; éppen csak a császárt nem lehetett visszahozni, idegen tilalomra. Míg körülöttünk új nemzeti államok virágoztak föl, mi a régi Habsburg-monarchia romjait őriztük; épületeink ennek a stílusában épültek; történelmünket ennek az igazolására fogalmazzuk át; szent istváni gondolat címén tulajdonképpen Mária Terézia birodalmáért vállaltuk a szomszéd népekkel az összeférhetetlenséget. S ez az anakronizmus jellemezte államunkat befelé is. A parasztságot egy rövid kiscgazda fölbuzdulás után kirakták a politikából; a munkásság forradalmi »bűnei« miatt karcserben ült, a jól átfésült értelmiséget szigorú ellenőrzéssel idomították szolgává. Az osztrák és kiegyezett kormányok alatt sosem volt olyan kevés művelt fő az ország ügyeit vívók közt. A gondolkozó magyar, ha fölfelé kellett néznie, nem Metternich-féle ellenfelekkel, pompásan sakkozó világhiakkal állt szemben, mint Széchenyi korában, hanem analfabétákkal.”

Ebben a nevezetes szárszói beszédében rideg racionalitással vet számot a közelebbi rossz társadalmi-politikai alternatívákkal, viszont erőt és reményt merít a társadalmi kontraszelekció szorításának gyengüléséből: „Ma az egész ország egy népfőiskola, a falusi nép nagy része iskolába iratkozik, ki jóba, ki rosszba: ki a gyárak, ki a cselédsors, ki az ondoláló bolt iskolájába, de iskolába. Érdemes megnézni a vidéki polgárok bejáró tanulóit, milyen távolságokról jönnek apró falkáikban; – hajnali három-négykor kelnek, este hatra érnek haza – rajtuk, az ő szüleiken lehet mérni a parasztság törtetését a fény felé, amelynek a népi író csak előreszökött tagja. S elődeik: a városokba már begyökeresedett munkásság, azokat sem béníthatta meg sem a politikai vesztgár, sem a harmincas évek gazdasági nyomorúsá-

ga. A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki polgárit nem végzett; a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaiéét. Nézzenek meg egy szakácsot, elektrotechnikust a műhelyen kívül. Öltözetében, beszédében, szokásaiban alig üt el, ha csak nem előnyére, attól az értelmiségi rétegtől, amely egyre nagyobb százalékban kerül ki az ő fiaiból” (uo. 44).

Márai Sándornak nem a nép felemelkedése okozott fájó vagy enyhülő hiányt, hanem a középosztály lezüllése. „A monarchia pusztulása után ez a társadalom sürgősen és groteszken hierarchiát pancsolt össze – de ebből az utánzatból nemcsak a spanyol etikett merev, fekete-arany rang- és arányérzéke hiányzott, hanem az a tapintat, mértéktartás, erkölcsi kötelességtudás és ízlés, amely Ferenc József idejében szalont, hivatalt, magánembert és minden társadalmi intézményt – úgyahogy, de – áthatott. Ez már csak olyan erszám – hierarchia, mini etikett volt – mesterséges, tehát szájalmas és nevetséges is” (MÁRAI, 1972/1991, 135).

Polgári és nemzeti öntudatának mély sérelme magyarázza Márai kemény ítéletét 1944-ben, a korszak lezárultával: „Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a »jobbboldaliság« címkéjével ismert különös valamit; a tudatot, hogy ő mint »keresztény magyar ember« előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert »keresztény, magyar úri ember«, joga van tehetség és tudás nélkül is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem »kereszténymagyar« vagy »úriember«, tartani a markát, s a kereszténymagyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól: állást, kitüntetést, maradék zsidóbirtokot, potya nyaralást a Galyatetőn, kivételezést az élet minden vonatkozásában. Mert ez volt a »jobbboldaliság« igazi értelme. S ez a fajta nem tanul. Aki elmúlt harmincéves és ebben a szellemben, légkörben nevelkedett, reménytelen; talán megalkuszik, fogcsikorgatva, s mert önző és gyáva: biztonnal hajlong majd az új rend előtt; de szíve mélyén örökké visszasírja a »jobbboldali, keresztény, nemzeti« világot, amelyen belül olyan szépen lehetett zsidó vagyont rabolni, versenytársakat legyilkolni és aladárkodni a nagyvállalatokban, képzettség és hozzáértés nélkül. S lehetett »előkelő közhivatalnok«-nak lenni és sérthetetlen, páncélinggel védett katonatisztnak; s mindezért nem adni semmit, csak becses létezése tényét. Ez a fajta soha nem változik meg. De amíg ezeknek szavuk van vagy befolyásuk, Magyarország nem lesz nemzet” (MÁRAI, 1945/1990, 290–291).

Két nagyon is eltérő nézőpont és szellem, mégis mindkettőnek a szava, amit mondanak és ahogy mondják: megélt társadalmi krízisről tanúskodik. Az 1940-es évekhez hasonló mélységű és léptékű átalakulás – megítélésem szerint – nem ment végbe Magyarországon. Az 1940-es évek derekán a Horthy-korszak uralkodó csoportjait, sőt egész középosztályát rendre mind elsöpörték a szovjet fegyverek és repatriált hívek, a bosszúszomj, amely átvette a korábbi sanyargatók bősztílusát, s mindenekfelett a társadalmi gátszakadás, az erővel vagy taktikával eddig visszaszorított néprétegek elemi erejű feltörekvése. Márai, aki eddig az úri Magyarország szellemi és morális deformálódását ostromozta, ekkor már a minden diktatúra kiszolgálására kész gyökértelen – úgymond – prolitól viszolyog, s kifejezetten elborzad a magyar parasztság mohó térhódításától. A Németh László által üdvözölt és várt társadalmi mozgás őt – talán némi osztálygőgtől táplált – irtózáttal tölti el:

„Parasztnak lenni társadalmi állapot, komoly és értékes emberi feladat, ha akarjátok, sors... mindezt készségesen elismerem, én, a polgár. De parasztnak lenni ezzel a kapzsi dühvel és alattomos mohósággal, ahogyan nemcsak a földet akarják, hanem a tetejébe – potyán, csak úgy! – a zongorát is, a zsebórát is, mindent, ami az út mentén megcsillan, mert odatette valaki, parasztnak lenni úgy, hogy zsidó, polgár, keresztény, értelmiségi, mindenki, aki nem paraszt, pusztuljon: ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. A parasztnak joguk és helyük van a világban, ennyi és ennyi, s ez nem is kevés. De többet, kegyetlenebbet és jogtalanabbat követelni, csak a származás és osztályhelyzet alapján, s a műveltség akarátának erőfeszítése nélkül: ez a magyar per” (MÁRAI, 1991/1992, 246).

A társadalom alakulása azonban – amint ezt kevésbé lobbanékony, elfogult, sőt nemegyszer váteszi előrelátásról tanúskodó pillanataiban Márai Sándor világosan látja – nem ezen múlt, nem az egymásnak feszülő osztályok belső dinamikáján, ezt legfeljebb hasznára fordította s kihasználta a gyorsan tért hódító bolsevik rezsim. A katonai túlhatalmon alapuló diktatúra a társadalmi egyenlőség régi eszméjéből merítette forradalmi legitimitását, s volt ereje ahhoz, hogy satuba fogja, egy szintre szorítsa a társadalom heterogén múltú, anyagi helyzetű, kultúrájú és ambíciójú rétegeit. Erre vonatkoznak utóbb leírt keserű vádjai: „Senki nem mondta ki, hogy mindazt, amit meg kellett változtatni az országban – mindazt, ami itt maradt a múltból, ami hamis volt, idejét múlt és igazságtalan –, a XX. század derekán nem lehet egy évszázad előtti elmélet kátéja szerint megváltoztatni. És aki ragaszkodik a Százéves Betűhöz, az buta, mert az Élet nem Betű, hanem változás. De erről senki nem mert beszélni. A »marxizmust« – amiben voltak szép eszmék, száz év előtt volt benne jogos társadalmi és emberi felháborodás – átplántálta a változott jelenbe a vaskalapos, vicsorgó, konok maradiság, amilyen a feudalizmus lehetett a francia forradalmat követő században: a toporzékoló és bárgyú önzés, amely kényszeríteni akart egy társadalmat, egy népet, hogy az emberi természettel ellenkező módon éljen” (1972/1991, 326).

Az emberi természet mibenlétét meghatározni e vonatkozásban sem könnyű. A kiváló jogtudós Moór Gyula például 1945-ben, briliáns okfejtésében, melynek „A demokrácia örvényei” címet adta, többek között a következőket mondta és írta: „A demokrácia azért a legnehezebb társadalomszervezési forma, mert a legemberibb. Nemcsak a közelmúlt szomorú és szégyenletes korszakára, de minden időkre találó az a mondás, hogy embernek, emberséges embernek lenni igen, de igen nehéz dolog. A nagy természet nem demokrata: a demokrácia két nagy alap gondolatának, a szabadságnak és az egyenlőségnek a nagy természetben nyoma sincsen...” (98), majd „A szociális demokrácia a demokratikus alapelvek közül főként az egyenlőség gondolatát hangsúlyozza ki. A szabadság elvének érvényesítésére a gazdasági életben kevesebb tere van, mert hiszen programja éppen a gazdasági szabad verseny megszüntetését s a közös jólét érdekében a munkakötelezettség és munkafegyelem bevezetését kívánja meg. E célok érdekében többnyire a politikai szabadságot is korlátozhatja, sőt a politikai egyenlőség elvével is ellentétbe juthat, ha a szociális igazságosságot a diktatúra eszközével valósítja meg” (106). Ez egy olyan előadássorozatban hangzott el, amelyben a szellem kiválóságai mellett párt-

vezérek beszéltek az úgymond újjászülető demokráciáról. Köztük Rákosi Mátyás, a jövő diktátora.

Rákosi nevéhez kötődik a sztálinizmus meghonosítása az országban, amely súlyosan megterhelte a kort és az 1945 után friss lendülettel színre lépő korosztályt. Erről „*Generáció és identitás*” címen már leírtam: „Fel lehet idézni azokat az emlékeket és dokumentumokat, amelyek tanúsítják, mint vádolta, sanyargatta, szorította ki a politikai túlhatalom szolgálatába szegődött sereg mindazokat, akik egy leegyszerűsítő politikai dogmatika kritériumai szerint nem voltak marxista osztályharcosok. S még előttünk és velünk vannak azok, akik a valóban népi vagy megtagadott zsidó polgári családok sarjaként áldozatai lettek a gerincropogató kritiká-önkritika gyakorlatoknak, s a közösségben adott-kapott személyiségzúzódásokat legfeljebb a Kádár-korszak sokakat langyosan borogató állapotai közepette heverték ki. A hatalom csábítása és kényszerei – alighanem ezek szabták meg a szóban forgó generáció életútját. Egy olyan rendszer toborozta, állította szolgálatába, szorította félre, adott teret számára, amelyben a politikai akarat maga alá gyűrte a gazdaságot, a jogrendet, a kultúrát és benne a nevelésügyet” (HUNYADY, 1999, 69–70).

Bizonyosan nem ok nélkül való, hogy minden történeti leegyszerűsítés és politikai gondolatcsúsztatás ellenére a közfelfogás élesen elkülöníti a Rákosi- és Kádár-rezsim értékelését. A terrornak az a spirálja, amely fasisztaüldözéssel kezdődött, osztályellenségek felkutatásával folytatódott, pártpolitikai riválisokkal való leszámolásra vezetett és szocialista indíttatású 56-os fiatalok kivégzéséig jutott el, a Kádár-korszak derekára megszakadt. Ennek ellenére és ezzel együtt mindkét rezsimre jellemző volt és maradt a kontraszelekció egy újabb típusa: az egy szintre szorított társadalomból való kiemelkedés fékezése, tilalma, büntetése. Maga a politika és a teátrális sikereket hozó sport kínált ugyan mai szemmel mikroszkopikusnak tűnő privilégiumokat, de a társadalmi-műveltségi előnyt s a tehetség kezdeményező kedvét és kiugró kompetenciáját a rendszer alig tűrte, nagyban korlátozta. Úgy gondolom, s ezt fejtettem ki 2000-ben „A tehetség kibontakoztatásának társadalmi rugói és kerékkötői” címen, hogy a nem versenyelvű, hanem a személyi-politikai hierarchiára épített társadalomban bizonyos szociálpszichológiai mechanizmusok szabadultak el. Az emberek tudatában élő „méltányosságelméletek”, a teljesítmény-visszafogást is megalapozó csoportkohézió, a rokonszenveség és szerepalkalmasság szétválása a többség által uralt csoportban, a csoportba zárt emberek közötti „társas összehasonlítás” külön-külön és együtt a tehetséges ember kiemelkedése és érvényesülése ellen hatott. Azonban: „Az ún. Kádár-konzolidáció lényegéhez tartozik az a kompromisszum, hogy a politikai doktrínák és formák kikezdetlenek, de ezek keretei között a hatalom az egyénnek fokozatosan mind több lehetőséget ad az anyagi boldogulásra, szellemi tárulkozásra. Ez a féltudatos »felvilágosult abszolútizmus« a maga ellentmondásosságában nem lehetett más, mint átmenet. Vagy a rendszer dogmatikája győz benne, s az egyenlőségi jegyében visszagyömöszöli a feltámadt egyéni ambíciókat, s differenciálódó személyes kvalitásokat, s a mind markánsabbá váló társadalmi különbségeket, vagy az utóbbiak kerekednek felül, s levetik magukról a kiürült intézményeket, az elkopott szólásokat s az elfásult vezetőgárdát” (HUNYADY, 2000, 9).

S innen már itt van előttünk az egyre erjedő Kádár-kor társadalmi típusainak – többségünk által még jól ismert – kavalkádja. A tsz-tag, aki a háztáji hasznából soha nem látott mértékben gyarapodik, s a munkás, aki a gyár eszközeivel – az egykori műszóval élve – fuszlik, hogy megpróbálja a vidéki osztályostárral – úgy is, mint a társadalom hivatalosan kijelölt vezető ereje – legalább lépést tartani. A népből jött értelmiség, amely az önépítés belső kínjaival szenved meg intellektuálisan felívelő, anyagilag helyben járó pályáját, a tápáskodó középosztály, amely leküzdhetetlen vegetációként bújik elő az omlatag rendszer minden repedéséből s lesz újra tisztségviselő, hivatalnok, ha kell akár pártbürokrata. A funkcióját vesztett s a hatalom éltető nedvei híján fonnyadásra kárhóztatott pártapparátus, az iskolázott mozgalmi ember, aki szemünk láttára vedlik át mind szélesebb látókörű gazdasági menedzserré.

Ez a társadalom indul előbb kicsit bizonytalan léptekkel, majd tolong át egymást is tiporva a rendszerváltás kapuján. Sokan későn eszmélnek, hogy mit is jelent a kollektív tulajdon deklarált csődje, s a sok okos műszó a deregulációtól a kompenzációig, az alsó-középosztályi szintre leszorított egyenjövendelmekből szédítő sebességgel nemzetközi partnerségre érett milliárdos vagyionok támadnak, jönnek s mennek vállalkozók, akik önerő híján reszketeg, vékony kezekkel nyuladoznak az állami emlékek felé. Jön a külföldi munkaügyi tanácsadó cég, hogy a vastag újjá kohászt felkészítse a finom művű háztartási automaták javítására, s a New York-i éjszakát megszegyenítő számban fekszenek a téli utcán mélyre sülyedt embertársaink. Előtűnnek az „új szenvedők”, akiknek testén a múlt szenvedéseitől most nyílnak sebek. Berobban egy dinamikus új generáció, amely – nem más – ezt az átmenetet ismeri, eszesen ennek mesterfogásait tanulta meg, s tudja, hogy a metsző szó fegyver. Egy kígyóbűvölőt megszegyenítő erővel szuggerálja a pályán maradt 50-esek s korosabbak felé, hogy ők a múlt örökösei. S ezzel identitásgerjesztő nagy pszichológiai szolgálatot tesz nekik, mivel egyébként már azt se tudnák, hogy fiúk vagy lányok, hogy hittek-e a szocializmusban vagy ők morzsolták fel, hogy maradt-e homályos emléküik a társadalmi szolidaritásról vagy mindig is arra törekedtek, hogy emberi természet örök törvényeit követve kis magánvagyonot halmozzanak fel. Így aztán a társadalmi-politikai életben megjelent és kikristályosodott a generációs tagolódás teljesítményértékektől gyanúsán mentes meghatározó szempontja.

Hogy is fogalmazott Márai hasonlóan zaklatott időkben, más politikai előjelek, de legalább ilyen nagyságrendű változások idején? „Most következik az idő, néhány év, mikor minden forradalom átesik a legnehezebb vizsgán; be kell bizonyítani, hogy nemcsak »felszámolni«, büntetni, számon kérni és »likvidálni« tud, hanem tehetségei is vannak, alkotó képességű emberei. Az egyetemi tanár, aki a forradalomban katedrát kap, mert »üldözték« és »jó baloldali volt«, az író, kinek könyve a múltban hasonló okból nem jelenhetett meg, a kereskedő, aki ugyanezért nem árulhatott, a mérnök, aki nem építhetett: most taníthat, írhat, árulhat és építhet. Évek kellene, amíg kiderül, mit tud? Ez években sok érték pusztul el; nemcsak a »bűnös tehetségek«, kiket máglyára dob az indulatos bosszú, hanem a csendesek, tapasztaltak, értékesek is, kiknek nincs könyökük, sem ízlésük, részt venni a forradalmi tülekedésben. Sok minden kiderül az években; az orvos, aki

rossz diagnózist csinál, holott »jó baloldali«, az író, kinek darabja és könyve megbukik, holott egyest érdemel a világnézetből, a kereskedő, aki rossz helyen szerzi be és aztán nem tudja versenyképesen eladni portékáját, a mérnök, aki házat épít: ez években vizsgáznak. S ugyanakkor vizsgázik egy társadalom is; megtanul lassan értékelni minősítés és minőség között” (1991/1992, 56). Az 1950-es évek viszonyai igazán alkalmatlanok voltak a valódi teljesítménymérő próbára, a történelem mindezzel együtt kikényszerítette a Rákosi-rezsim bukását. Ma a helyzet merőben más lehet(ne).

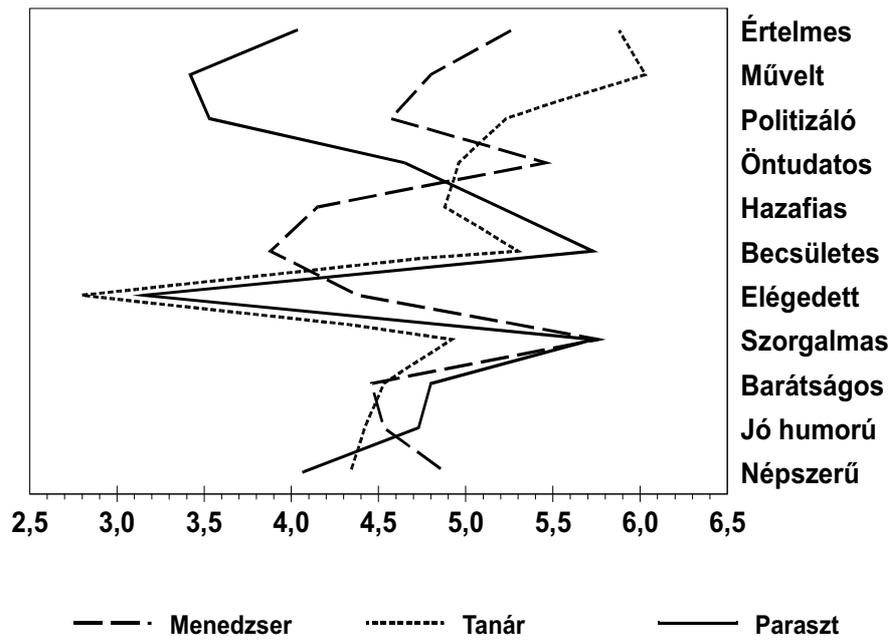
KONTRASZELEKCIÓT TÜKRÖZŐ MAI SZTEREOTÍPIÁK

A versenyelvű piacgazdaság és a politikai pluralizmus – elvben – optimális ösztönzést ad a kapacitások és erények felmutatására, s azt a reményt kelti, hogy teljesítmény alapján tesz különbséget szereplői között. A XX. század utolsó évtizedében azonban, nálunk, ez még nem volt így. Maga a verseny lehetősége ekkor formálódott, súlyos egyenlőtlenségek jelentkeztek a versenyképesség külső és belső feltételeiben, folyt a szabályok adaptációja, s eladdig a versenynek az az alapkritériuma sem teljesült, hogy átlátható és begyakorlott szabályok keretei közt tartott, fékezett, rendezett vetélkedés és harc legyen.

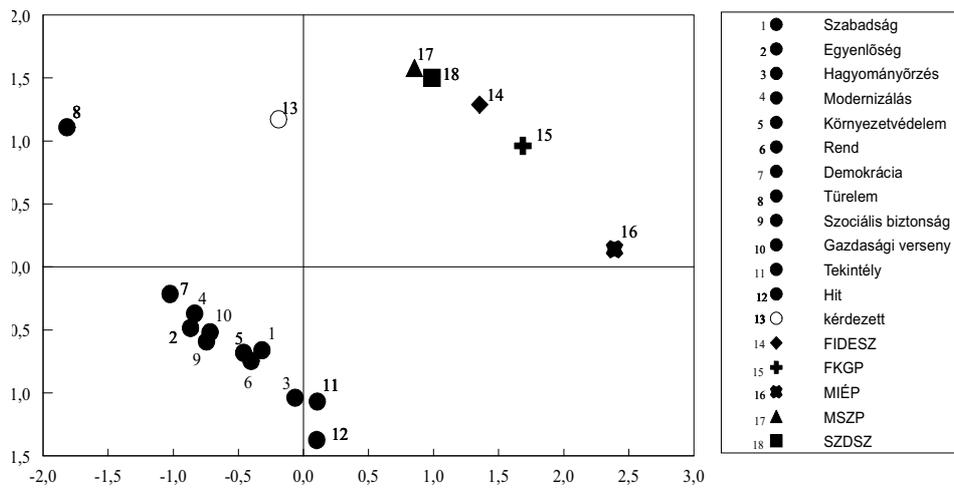
Úgy vélem, hogy ennek a megtapasztalása tükröződik az általunk feltárt társadalmi sztereotípiákban. A rendszerváltás után a nemzeti, társadalmi és történeti sztereotípiák természetesen radikálisan átrendeződtek. A korábbi értelmiségi/fizikai munkavégző dichotomiát megtörve a *piacgazdaságra jellemző kategóriák* csoportja markánsan elkülönült, és a társadalom összképében nagy jelentőségre tett szert. Figyelemre méltó azonban az az értékambivalencia, amely e társadalomképet áthatja (4. ábra).

Három társadalmi típus leírását együtt szemlélve előtűnik a kérdezettek azon latens véleménye, hogy a menedzser tetterős, de nem becsületes, a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős. Ezt tapasztaltuk 1994-ben, de 2001-ben is. A menedzser egyébként nem magában áll a köztudatban, jellemzése – az alig rejtett kételyekkel – a magyar piac üzletemberére éppúgy illeszkedik.

A politikai sztereotípiák alakulását is több vetületben szemügyre vettük és követjük. A kérdés az, hogy általában a politikusokra és sajátosan a különböző pártok képviselőire mit tartanak sokan egybehangozóan jellemzőnek. Immár kétévente mérjük, hogy milyen értéktörekvéseket, értéprofilot tulajdonítanak az egyes pártoknak (5. ábra).

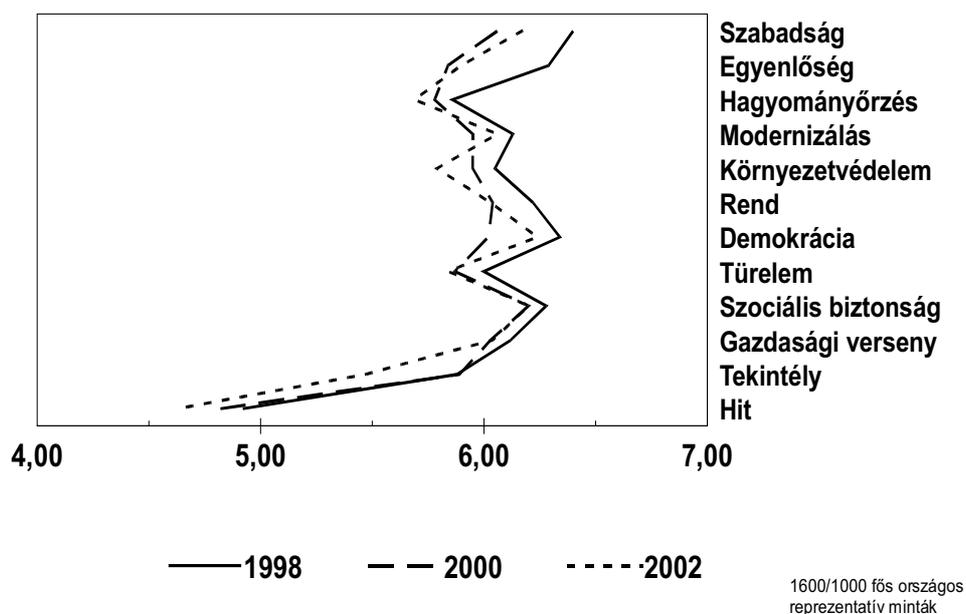
4. ábra. A „menedzser”, a „tanár” és a „paraszt” jellemzésének tulajdonságprofilja, 1994

1000 fős országos reprezentatív minta

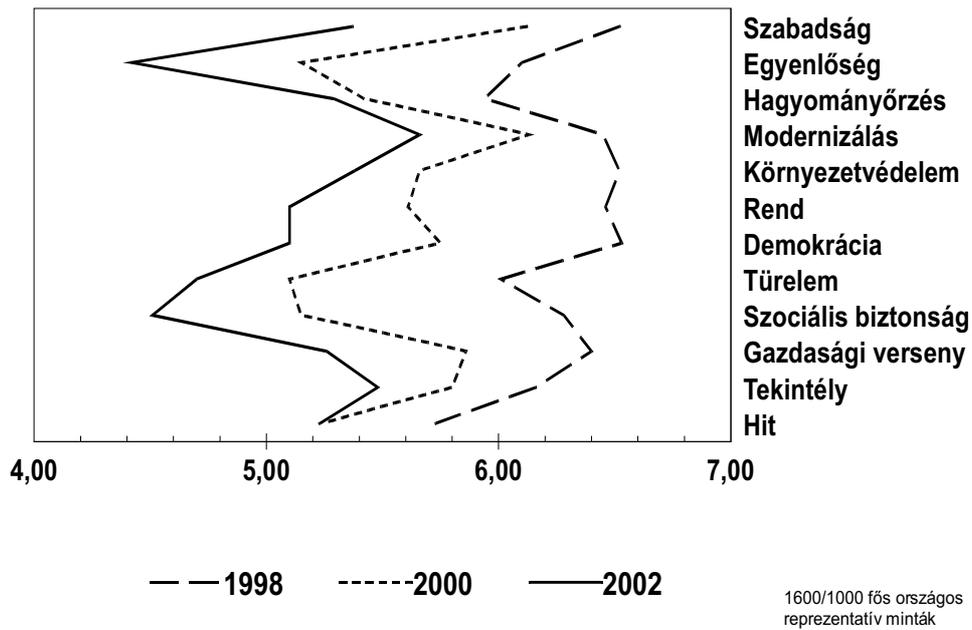
5. ábra. Politikai percepció: pártok és értékek, 2000

Az amerikai politikai pszichológusok elképzelni sem tudnak olyan közkeletű éleslátást és áttekintést, mint amely az 1000 fős minták által képviselt magyar publikumot jellemzi az értékek és pártok gondolati elrendezésében. Ugyanakkor a(z úgymond) politikai osztállyal kapcsolatban megfigyelhető a székszis – nemzetközi viszonylatban nem egyedülálló – növekedése. Ha mást nem nézünk, mint a pártok saját szavazótáborának véleményalakulást, akkor is kitűnik, hogy az MSZP értékelése 1998 óta visszaesett.

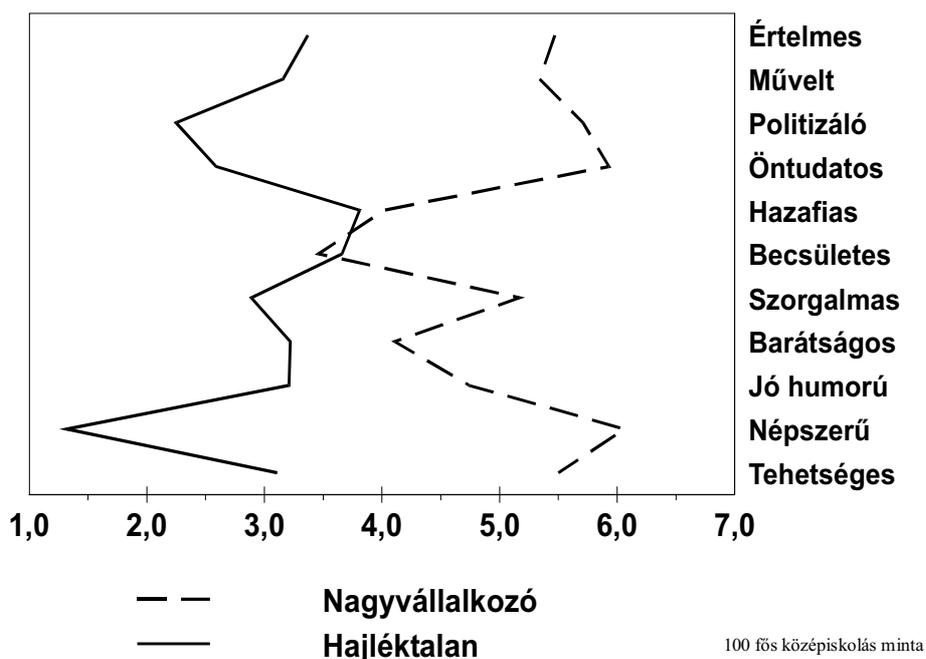
6. ábra. Az MSZP támogatóinak percepciója pártjuk értékprofiljáról, 1998, 2000 és 2002

A FIDESZ esetében az ANGELUSZ–TARDOS (1997–98) kutatópár által kimutatott emlékezeti (vagy visszaemlékezési) torzítás markánsan jelentkezik, a reálisnál lényegesen többen állítják magukról, hogy a győztesre szavaztak, ugyanakkor az idő múlásával a párt megítélése az ő körükben is fokról fokra kedvezőtlenebb lett.

7. ábra. A FIDESZ támogatóinak percepciója pártjuk értékprofiljáról, 1998, 2000 és 2002

Ezen fenntartások és elhatárolódások háttérén különösen figyelemre méltó, hogy 2002 elején új tendencia észlelhető az erősen megosztott közgondolkodásban. Ez pedig a mai fiatal korosztály derűlátása, s társadalomképének értékelésbeli konzisztenciája, a társadalmi-hatalmi viszonyokkal való növekvő harmóniája. A skálán, amelyet előljáróban bemutatam, s amelyet parafrázisként méltán nevezhetnénk „a világ igazságtalanságába vetett hit” mérőeszközének, több szignifikáns eredmény tanúsítja a 30 év körüliek társadalombírálatának visszafogottságát, s kevésbé kérdőjeles optimizmusát. A 2001 végén vizsgált tanulók kifejezetten elfogadóak a politikai osztállyal szemben általában, s direkt preferenciáikban a távolabbi múlt és a piacgazdasági jelen jobban felértékelődik, mint bárki másnál. Nincs azonban még teljes harmónia a nyílt színvallás és a sztereotip megítélések tömegéből kibontható implikációk között.

8. ábra. A „nagyvállalkozó” és a „hajléktalan” egymásra vonatkoztatott jellemzése, 2001

Egy 100 fős intenzív sztereotípiavizsgálat része volt a mai nagyvállalkozó és a homeless egymásra vonatkoztatott megítélése. Természetesen ég és föld e két társadalmi típus képe, annál kirívóbb, hogy a diadalmas nagyvállalkozót az elesett hontalannál (is) kevésbé becsületosnak tartják. E jelentéktelennek tűnő adat témánk hazai aktualitásának tulajdonképpen megrendítő bizonyossága.

A kutatási terület áttekintésének lezárásaként mit is kívánhatnánk mást, mint hogy *ne csak a kontraszelekció tudata és érzése* halványuljon, hanem társadalmi tényeinek írmagja is tűnjön el a gazdaság, a politika, s no persze a felsőoktatás és tudomány világából. Jöjjön el a konstruktivitás és stabilitás aranykora, amelyben értelmét veszti a kontraszelekció fogalma. Amelyben a jobbak a győztek, s amelynek letisztult versenyszabályait ismerik és elismerhetik a vesztesek. Amelyben a vesztesek is emberek maradnak, és a győztesek sem veszítik el emberi arcukat és hangjukat. Amelyben az emberek szembe tudnak nézni múltjukkal, önmagukkal és egymással. Bármily paradox ezt kívánom, legyen felesleges a szociálpszichológia több fejezetének megírása, sőt az idők rostáján hulljon ki több immár bevett fogalom: a diszkrimináció, a stigmatizálás és az előítélet, s a pejoratív értelemben vett sztereotípiák. Az ezekről írott könyvek és tanulmányaink tudománytörténezszer polcain porosodjanak, s tanítványaink tekintsék szakmai életük terméketlen kitérőjének, hogy velünk találkoztak. – Ez kemény átoknak hangzik, de csak jámbor óhaj.

IRODALOM

- ADAMS, J. S. (1965) Inequity in social exchange. In Berkowitz, L. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 2. 267–299. Academic Press, New York
- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUSWICK, E., LEVINSON, D. J., SANFORD, R. N. (1950) *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York
- ANGELUSZ R., TARDOS R. (1997–98) Múltbeli voksaink: avagy az emlékezet(vesztés) társadalmi konstrukciója. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6, 525–544.
- BANAJI, M. R., GREENWALD, A. G. (1993) Implicit stereotyping and prejudice. In Zanna, M. P., Olson, J. M. (eds) *The Psychology of Prejudice: The Ontario Symposium*. Vol. 7. 55–76. Erlbaum, Hillsdale
- BREHM, S. S., BREHM, J. W. (1981) *Psychological Reactance: A Theory of Freedom and Control*. Academic Press, New York
- BRUNER, J. S., TAGIURI, R. (1954) Person perception. In Lindzey, G. (ed.) *Handbook of Social Psychology*. Vol. 2. 634–654. Addison/Wesley, Reading
- CANTOR, N., MISCHEL, W. (1979) Prototypes in person perception. In Berkowitz, L. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 12. 4–51. Academic Press, New York
- CHRISTIE, R., GEIS, F. L. (1970) *Studies in Machiavellianism*. Academic Press, New York
- DEVINE, P. G. (1989) Sztereotípiák és előítélet: automatikus és kontrollált komponensek. In Hunyady Gy. és munkatársai (szerk.) *A csoportok percepciója*. 379–406. Akadémiai Kiadó, Budapest
- DIENER, E., EUNKOOK, M. S., eds (2000) *Culture and Subjective Well-being*. The MIT Press, Cambridge
- EAGLY, A. H., DICKMAN, A. (2001) The common-sense psychology of changing social groups. In Jost, J. T., Banaji, M. R., Prentice, D. (eds) *The Ying and Yang of Social Psychology: Festschrift in Honor of William J. McGuire* (Megjelenés alatt)
- FESTINGER, L. (1954/1976) A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In Pataki F. (szerk.) *Pedagógiai szociálpszichológia*. 259–291. Gondolat Kiadó, Budapest
- FESTINGER, L. (1957/2000) *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest
- FISKE, S. T., MORLING, B. (1996/1999) A sztereotipizálás a személyes kontroll motívum és a kapacitáskorlátok függvényében. In Hunyady Gy. és munkatársai (szerk.) *A csoportok percepciója*. 240–264. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FISKE, S. T., TAYLOR, S. E. (1991) *Social Cognition*. 2nd ed. McGraw-Hill, New York
- FORGÁCS J. (2000) *Érzelem és gondolkodás: Az érzelem szociálpszichológiája*. Kairosz Kiadó, Budapest
- FORGAS, J. P., ed. (2001) *Handbook of Affect and Social Cognition*. Erlbaum, Mahwah
- FURNHAM, A. (1990) *The Protestant Work Ethic. The Psychology of Work-related Beliefs and Behaviours*. Routledge, London
- HAMILTON, D. L. ed. (1981) *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*. Erlbaum, Hillsdale
- HAMILTON, D. L., SHERMAN, S. J., LICKEL, B. (1998) Perceiving social groups: The importance of entitativity continuum. In Sedikides, C., Schopler, J., Insko, C. (eds) *Intergroup Cognition and Intergroup Behavior*. 47–74. Erlbaum, Mahwah
- HEIDER, F. (1958) *The Psychology of Interpersonal Relations*. Wiley, New York

- HUNYADY GY. (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (1999) Generáció és identitás. *Alkalmazott Pszichológia*, 1, 67–75.
- HUNYADY GY. (2000) A tehetség kibontakozásának társadalmi rugói és kerékkötői. *Alkalmazott Pszichológia*, 4, 5–14.
- HUNYADY GY. (2001) A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In Hunyady Gy., Nguyen Luu L. A. (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. 484–492. Eötvös Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY., PÖRZSE K. (1976) *Vélekedések a XX. század történetéről és a családok múltjáról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest
- HUNYADY O. (1999) A szerelmi féltékenységek és az irigység relációja. *Alkalmazott Pszichológia*, 4, 35–42.
- JONES, E. E., WORTMAN, (1973) *Ingratiation: An Attributional Approach*. General Learning Press, Morrison
- JOST, J. T., BANAJI, M. N. (1994/1999) A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződésében. In Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu, L. A. (szerk.) *A csoportok percepciója*. 489–518. Akadémiai Kiadó, Budapest
- JOST, J. T., MAJOR, B., eds (2001) *The Psychology of Legitimacy. Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*. Cambridge University Press, Cambridge
- KAHAN, J. P., RAPOPORT, A. (1984) *Theories of Coalition Formation*. Erlbaum, Hillsdale
- KATZ, D., BRALY, K. (1933/2002) Száz főiskolai hallgató faji sztereotípiái. In Hunyady Gy., Nguyen Luu, L. A. (szerk.) *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. 23–31. Eötvös Kiadó, Budapest
- KORNIS Gy. (1921) *Kulturpolitikánk irányelvei*. Budapest
- LAMYRE, L., SMITH, P. M. (1999) Csoportközi diszkrimináció és önértékelés minimális csoportparadigmában. In Hunyady Gy., Hamilton, D. L., Nguyen Luu, L. A. (szerk.) *A csoportok percepciója*. 431–445. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LERNER, M. J. (1980) *The Belief in the Just World. A Fundamental Delusion*. Plenum, New York
- LEWIN, K. (1986) „Everything within me rebels”: A letter from Kurt Lewin to Wolfgang Köhler, 1933. *Journal of Social Issues*, Vol. 42. No. 4. 39–47.
- MÁRAI S. (1945/1990) *Napló 1943–1944*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest
- MÁRAI S. (1972/1991) *Föld, föld!...* Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest
- MÁRAI S. (1991/1992) *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry Kiadó, Budapest
- MCCLELLAND, D. C. (1961) *The Achieving Society*. Van Nostrand, Princeton
- MCGUIRE, W. J. (2001) *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. Osiris Kiadó, Budapest
- MOÓR GY. (1945) A demokrácia örvényei. In Erdei F. és munkatársai (szerk.) *Demokrácia*. 96–109. Pázmány Péter Tudományegyetem, BTK, Budapest
- MÜNNICH, Á. (1995) Satisfaction in Debrecen, Hungary. In Saris, W. E. et al. (eds) *A Comparative Study of Satisfaction with Life in Europe*. 195–200. Eötvös University Press, Budapest
- NÉMETH L. (1943) Előadás. Szárszó: Az 1943 évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. 41–54. Magyar Élet, Budapest
- OKES, P. J., HASLAM, S. A., TURNER, J. C. (1994) *Stereotyping and Social Reality*. Blackwell, Oxford
- ÖRKÉNY A. (1997) *Hétköznapok igazsága*. Új Mandátum Kiadó, Budapest

- PARK, B., JUDD, C. M., RYAN, C. S. (1991/1999) Szociális kategorizáció és a variabilitásra vonatkozó információk reprezentációja. In Hunyady Gy. és munkatársai (szerk.) *A csoportok percepciója*. 345–376. Akadémiai Kiadó, Budapest
- PARROTT, W. G., ed. (2001) *Emotions in Social Psychology*. Psychology Press, Philadelphia
- PEABODY, D. (1985) *National characteristics*. Cambridge University Press, Cambridge
- SALOVEY, P., ed. (1991) *The Psychology of Jealousy and Envy*. Guilford, New York
- SCHLENKER, B. R. (1980) *Impression Management: The Self-concept, Social Identity and Interpersonal Relations*. Brooks/Cole, Monterey
- SIDANIUS, J., LEVIN, S., FEDERICO, C. M., PRATTO, F. (2001) Legitimizing ideologies: The Social Dominance Approach. In Jost, J., Major, B. (eds) *The Psychology of Legitimacy. Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*. 307–331. Cambridge University Press, Cambridge
- SIDANIUS, J., PRATTO, F. (1998) Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In Hunyady Gy. (szerk.) *Történeti és politikai pszichológia*. 130–164. Osiris Kiadó, Budapest
- SMITH, E. R., MACKIE, D. M. (2001) *Szociálpszichológia*. 190–256. Osiris Kiadó, Budapest
- SPTIZBERG, B. H., CUPACH, W. R., eds (1998) *The Dark Side of Close Relationships*. Erlbaum, Mahwah
- SULS, J., WILLS, T. A. (1991) *Social Comparison: Contemporary Theory and Research*. Erlbaum, Hillsdale
- TEDESCHI, J. T., ed. (1981) *Impression Management Theory and Social Psychological Research*. Academic Press, New York
- TERESTYÉNI T. (1998) Nyugat felé félúton. *Szociológiai Szemle, 1*, 41–66.
- THIBAUT, J. J., KELLEY, H. H. (1959) *The Psychology of Groups*. Wiley, New York
- TYLER, T. R., BOECKMAN, R. J., SMITH, H. J., HUO, Y. J. (1997) *Social Justice in a Diverse Society*. Westview, Boulder
- VÁRINÉ SZILÁGYI I., SOLYMOSSI Zs., szerk. (1999) *A siker lélektana. Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*. Új Mandátum Kiadó, Budapest
- VÁSÁRHELYI M. (1998) Rejtőzködés, öngazolás, háritás és egymásra mutogatás. In Gombár Cs. és munkatársai (szerk.) *Írások a korrupcióról*. 136–208. Korridor Kiadó, Budapest
- WINTER, D. G. (1973) *The Power Motive*. Free Press, New York

THE PSYCHOLOGY OF CONTRASELECTION

HUNYADY, GYÖRGY

Our psychological knowledge regarding contraselection is rather deficient and disintegrated, and yet the phenomenon is deeply human, it is painfully national in Hungary, and is socially timely at the end of the long 20th century. To use everyday language, it is a situation in which society, an institution, or a group does not utilize, and even wastes its human resources (talent, skill, erudition, moral values). As a consequence, its performance and quality of life fall behind the achievable optimum. There are evident differences between the social processes of individual and categorical contraselection, but the study

attempts to outline a general, psychological model. The two parties in a more or less advantageous position – as repositories of worse or better qualities – are in opposition. They probably do not stand alone, but each of them has a supporting force behind them: power, distributing and keeping up real positions on the one side, and sense of values, keeping in mind real qualities – alive in the social audience as well – on the other side. As the analysis of historical sources and the empirical findings of the author's stereotype research reflect, the reaction of the audience can be varied. One possibility is to react against the injustice present in the situation. Another possibility is to acknowledge the situation with lethargic resignation. The third possibility is to accept the existing power relations, including the winning creature and to magnify the importance of his individual or group values. Thus, in the worst case, he, with his frailties and compensating behaviors, will serve as a model for many in an expanding social sphere, by right of reinforcing success.

Key words: *social contraselection; discrimination of individuals; discrimination of social groups; historical differences in social mobility; social and historical stereotypes*